

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

**щодо висвітлення періоду радянського тоталітаризму в експозиційно-
виставковій діяльності історичних і краєзнавчих музеїв
(з досвіду роботи музеїв тоталітаризму і політичних репресій м. Києва)**

Київ – 2016

Розробник: Б.О. Ведибіда, завідувач сектору методології музейної роботи відділу науково-методичної роботи Національного музею історії України.

Методичні матеріали розглянуто і затверджено науково-методичною радою Національного музею історії України, протокол № 12 від 04 листопада 2016 р.

Внутрішні рецензенти:

Бернадський Б. В., к.і.н., науковий співробітник сектору методології музейної роботи відділу науково-методичної роботи Національного музею історії України.

Рецензенти:

Гай-Нижник П. П., д. і. н., завідувач відділу історичних студій НДІУ МОН України

Мищак І. М., д. і. н., ст. н. с., завідувач науково-організаційного відділу Інституту законодавства ВР України

Методичні рекомендації щодо висвітлення періоду радянського тоталітаризму в експозиційно-виставковій діяльності історичних і краєзнавчих музеїв (з досвіду роботи музеїв тоталітаризму і політичних репресій м. Кісва) / Б.О. Ведибіда. – К.: Національний музей історії України, 2016. – 78 с.

Методичні рекомендації призначаються науковим працівникам історичних та краєзнавчих музеїв.

Усі права застережено. Передрук можливий за згоди Національного музею історії України та автора.

© Б.О. Ведибіда, 2016

© Національний музей історії України, 2016

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Музеї загальнодержавного значення з узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму (на прикладі експозиційно-виставкової діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»)	17
1.1. Відображення історії УРСР через призму масових репресій і опору українського суспільства радянському режиму	17
1.2. Експозиційне висвітлення історії політичних репресій та голодоморів	27
1.3. Значення архівно-документальних матеріалів в експозиції (з використанням матеріалів Музею-архіву та Документаційного центру українського самвидаву – видавництво «Смолоскип», м. Київ)	32
1.4. Репресії проти української інтелігенції на прикладі експозиційно-виставкової діяльності Національного музею літератури України	36
Розділ 2. Стаціонарні тематичні експозиції (спеціалізовані виставки, тематичні розділи, окремі тематико-експозиційні комплекси) та тимчасові й пересувні виставки, присвячені історії політичних репресій в регіональних (місцевих) музеях історичного профілю, особливості тематичних структур на прикладі діяльності: Музею советської окупації, Музею шістдесятництва	44
Розділ 3. Особливості експозицій меморіальних музеїв, присвячених видатним борцям з тоталітарним режимом (на прикладі діяльності Музею В. Чорновола)	51

Розділ 4. Про створення парку тоталітарного періоду в Києві (концептуальні підходи)	55
Розділ 5. Музейні форми меморіалізації місць масових поховань жертв політичних репресій на прикладі діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»	57
Розділ 6. Віртуальні музеї, online-виставки з історії політичних репресій та тоталітаризму: особливості електронного контенту, освітні можливості (на прикладі віртуальних проектів веб-порталу Державної архівної служби України)	61
Рекомендації	66
Список використаних джерел і рекомендованої літератури	70

Вступ

Україна повертається до своїх глибинних витоків. Тож, актуальність дослідження зумовлена сучасними тенденціями в діяльності музейних закладів, що спеціалізуються на історії політичних репресій та тоталітаризму. Цей запит суспільства викликаний глибокою цікавістю до власної історії на різних етапах державотворення, коли Україна змогла зберегти свою духовність, попри десятиліття репресій та голодоморів, які утворювали єдину ланку геноциду. Не випадково, литовська дослідниця Раса Чепайтене наголошує, що історична культура є способом організації взаємодії суспільства зі своїм минулим¹.

Саме музеї є безцінною скарбницею історико-культурної спадщини. На вагомості цього напрямку наголошували: український правозахисник, член ГРО СБУ, лауреат премії ім. В. Стуса Василь Овсієнко², почесний голова Товариства «Меморіал» Роман Круцик³, директор Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович⁴, професор Валентина Хархун⁵. Їхні дослідження та виступи сприяли пошуків суспільного інтересу до проблеми вшанування пам'яті жертв політичних репресій та тоталітаризму. Окремі

¹ Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / Раса Чепайтене. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – С. 17 – 20.

² Овсієнко В. Хрест у карельському урочищі Сандормох / Василь Овсієнко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.solovki.ca/ukrainskie_solovki/ovsienko_06.php

³ Круцик Р. «Соловецькі острови стали могилою для багатьох українців» // Народна армія. Травень 15, 2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/32773-solovecki-ostrovi-stali-mogiloyu-dlya-bagatoh-ukrayinciv>

⁴ В'ятрович В. (Не)подоланий тоталітаризм. Український урок / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. №10 від 21 березня. – 2014.

⁵ Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект / Валентина Хархун // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: монографія [відп. ред. Мирослава Антонович]. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57-78.

Хархун В. Язык политической пропаганды: лениниана как пример тоталитарной иконографии / Валентина Хархун // Slované jazyky a literatury : hledání identity [editoři Marek Příhoda, Hana Vaňková]. – Praha: Červený, 2009. – S. 23-29.

аспекти даної тематики розкрили О. Гайдай⁶, О. Жук⁷, О. Чижиков⁸, Я. Музиченко⁹, А. Жив'юк¹⁰, В. Омельчук¹¹ та багато інших дослідників.

Автором рекомендацій були використані опубліковані каталоги виставок з історії політичних репресій та тоталітаризму¹², матеріали конференцій¹³, інтернет-проектів¹⁴ та online-виставок¹⁵.

Музейні експонати виступають носіями інформації про історію трагічних політичних процесів, які мали місце у минулому столітті. Стан сучасного соціуму як в Україні, так і світі, дає змогу говорити про нашу епоху як про поворотний момент в історії. У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку нових векторів розвитку. Одним зі шляхів вирішення цього завдання може бути створення музеїв політичних репресій та тоталітаризму нового типу, які виконують не лише традиційну функцію, але є науковими центрами вивчення

⁶ Гайдай О. Ю. Презентація радянського минулого у просторі / О. Ю. Гайдай // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 8. – С. 142 – 149. Гайдай О. Ю. Історична політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області) / О. Ю. Гайдай // Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Історія. – № 1117. – 2014. – Вип. 48. – С. 69 – 78.

⁷ Жук О. Леніну – так? У музеї / О. Жук // Україна молода. – 2014. – 24 жовтня. – № 158.

⁸ Чижиков О. Музей Романа Шухевича в Білогірці / О. Чижиков // Промінь Просвіти. – 2011. – 31 травня.

⁹ Музиченко Я. Музей Голодомору: яким йому бути? / Ярослава Музиченко // Дзеркало тижня, від 22-28 листопада 2008 р.

¹⁰ Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

¹¹ Омельчук В. В. Державна політика щодо увічнення пам'яті жертв Голодомору як чинник становлення національної історичної пам'яті / В. В. Омельчук // Голодомор 1932-1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р.). – К.: МАУП, 2007. – С. 12-31.

¹² Спротив Геноциду: книга – каталог виставки [авт. кол.: В. Тилішак (кер. проекту) та ін., наук. консультант Б. Патриляк] / Український інститут національної пам'яті. – Львів – Київ: Часопис, 2015. – 80 с., іл.

¹³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала]. – Київ: ІПЕНД, 2013. – 600 с.

¹⁴ Див. зокрема: Інтернет-проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/>

¹⁵ До Дня пам'яті жертв Голодоморів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/>

історичних процесів та передумов, а також соціально-політичних наслідків¹⁶. Нові установи можуть стати каталізаторами процесів формування суспільної свідомості та національної історичної пам'яті. Ігор Гирич та Юрій Шаповал цілком слушно наголосили, що мешканці Сходу та Півдня України перебували під впливом євразійського авторитарного трибу життя¹⁷, тому без подолання радянських стереотипів ми не зможемо вибудувати нову гармонійну політико-правову модель. Саме тому ми зважаємо на важливі соціальні функції історичної пам'яті¹⁸. Логічним є і поглиблення державної політики у галузі формування історичної пам'яті з погляду подальшого вивчення трагічних сторінок процесу українського державотворення¹⁹.

Пропонуючи нове бачення концептуального перезавантаження музеїв, ми переосмислюємо методологічні та методичні засади експозиційно-виставкової діяльності, спираючись на наявну тематику.

Проблема класифікації (типологізації) музейних установ для сучасного музеєзнавства і на сьогодні залишається досить актуальною. Розмаїття музеїв, які з'явилися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вимагає переосмислення нових реалій музейної практики. У стадії наукового пошуку перебувають класифікаційні схеми, які не лише фіксують інституційні ознаки музейного закладу, а й відображають специфіку комунікаційної взаємодії музею та відвідувача, пояснюють суть музею як явища соціокультурного життя. При цьому предметом класифікаційних конструкцій стає як окремий музей, так і сукупність однопрофільних музеїв як система, що забезпечує збереження

¹⁶ *Аартс Г.* Що таке музей? / Герман Аартс // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: «Літопис», 2009. – С. 16 – 22.

¹⁷ *Гирич І.* Чому необхідно переосмислювати минуле [передмова Н. Ланге] / Ігор Гирич, Юрій Шаповал. – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – С. 6.

¹⁸ *Зашкільняк Л. О.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. – Серія: історія, міжнародні відносини [гол. ред. Л. М. Алексівець]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156 – 159.

¹⁹ *В'ятрович В.* Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові / Володимир // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/volodimir-v-yatrovich/_akoju-povinna-buti-politika-nacionalnoyi-pamyati-tri-skladovi/410462

соціально важливої історико-культурної спадщини. Розгляду типологічних особливостей однієї з таких профільних груп та висвітленню періоду радянського тоталітаризму в експозиційно-виставковій роботі зазначених музейних закладів і присвячені рекомендовані методичні розробки.

Автор хоче подякувати співробітникам музейних установ Києва, зокрема Національного музею літератури України, Музею шістдесятництва, Музею совєтської окупації та Українського інституту національної пам'яті за можливість використати у цій методичній рекомендації їхні робочі матеріали.

Музеї історії політичних репресій та тоталітаризму – нова типологічна група музейних закладів (історія формування, типологічні ознаки, перспективи розвитку).

Історія формування нової типологічної групи музейних закладів – музеїв історії політичних репресій та тоталітаризму починається з виставки міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та благодійного товариства «Меморіал», яка проходила у рамках «Тижня сумління» у Будинку культури Московського електролампового заводу в листопаді 1988 р. Вона стала відправною точкою пошуку нових музейних підходів до відображення трагічних сторінок радянського минулого²⁰.

У тезах товариства «Меморіал» «1937 рік і сучасність» (2007 р.), які і сьогодні не втратили своєї актуальності, наголошувалося: «Гулаг, Колима, Тридцять Сьомий – такі ж символи ХХ століття, як Освенцим і Хіросима. Вони виходять за межі історичної долі СРСР або Росії й стають свідченням крихкості і нестійкості людської цивілізації, відносності завоювань прогресу, попередженням про можливість майбутніх катастрофічних рецидивів

²⁰ Музеи – наше прошлое // Мемориал: информационный бюллетень правления Правления Международного историко-просветительного благотворительного и правозащитного общества «Мемориал». – 2001. – № 22.

варварства. Саме тому, необхідно створити загальнонаціональний Музей історії державного терору, відповідний за своїм статусом і рівнем масштабам трагедії, і зробити його методичним і науковим центром музейної роботи з цієї теми. Історія терору і ГУЛАГу повинна бути представлена у всіх історичних і краєзнавчих музеях країни... Все це сприяло б відновленню пам'яті про одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ століття і допомогло б виробити стійкий імунітет до тоталітарних стереотипів»²¹.

Спільними зусиллями органів влади та громадського суспільства у багатьох країнах, в тому числі й Україні, створено музеї загальнодержавного (національного) значення з узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму та меморіальні комплекси (заповідники, меморіали-музеї), присвячені пам'яті жертв політичних репресій. Серед них: Музей «Дім терору» в Будапешті (Угорщина); Меморіал пам'яті жертв комунізму та опору у м.Сигіт (Румунія); Музеї жертв геноциду у Вільнюсі (Литва); Меморіально-музейний комплекс пам'яті жертв політичних репресій і тоталітаризму «Алжир» в Астані (Казахстан); Меморіальний комплекс «Пам'яті жертв репресій» в Ташкенті (Узбекистан); Меморіальний музей жертв репресій і геноциду балкарського народу 1944 – 1957 рр. (м. Нальчик, Кабардіно-Балкарська Республіка, РФ); Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»; Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» (м.Київ), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів); Музей шістдесятництва (м. Київ) та ін.²².

²¹ «1937 год и современность»: Тезисы Международного общества «Мемориал» (Электронный ресурс). – Режим доступа: <http://memo.ru/history/>

²² Наводимо посилання на офіційні сайти музейних закладів:

<http://www.terrorhaza.hu/hu/muzeum-tortenete>; <http://www.memorialsighet.ro/>

<http://genocid.lt/muziejus/en/>; <http://ua.bykivnya.org/>

<http://memorialholodomor.org.ua/>

<http://www.lonckoho.lviv.ua/>

<http://www.gulagmuseum.org/start.do>

Експозиції цих музеїв розповідають про нацистські та комуністичні тоталітарні режими ХХ століття. Зазвичай, при музеях працюють науково-дослідні центри, створюються національні банки даних жертв політичних репресій, видаються книги пам'яті тощо. До складу меморіальних комплексів входять спеціально побудовані приміщення, експозиції яких органічно доповнюють меморіальні споруди.

Деякі з вищеназваних музеїв беруть участь у Платформі європейської пам'яті та сумління (англ. Platform of European Memory and Conscience) – міжнародному проєкті, покликаному досліджувати діяльність і злочини тоталітарних режимів у Європі в ХХ столітті та не допустити відновлення тоталітаризму²³.

Європейський Парламент у своїй Резолюції від 2 квітня 2009 р., «Європейська свідомість та тоталітаризм» нагадуючи, що «варто пам'ятати про трагічний досвід Європи, щоб ушанувати пам'ять жертв, засудити винних, та закласти основи для примирення на засадах істини та пам'яті», підкреслив «важливість збереження пам'яті про минуле, тому що без правди та пам'яті не може бути примирення», а також виділив свою єдину позицію щодо усіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного тла²⁴.

Класифікація музеїв в Україні здійснюється на основі поділу за типами та профілями, причому усталена класифікація в нашій державі сформувалася на межі ХХ – ХХІ ст.

При класифікації музейних установ профільного спрямування, які проводять експозиційно-виставкову роботу щодо вивчення історії політичних репресій, ми можемо звернути увагу як на історико-культурні музеї-заповідники, в діяльності яких представлена ця тематика, парки-музеї просто

²³ The Platform of European Memory and Conscience: Офіційний сайт // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memoryandconscience.eu/>

²⁴ Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. «Європейська свідомість та тоталітаризм» (Переклад Харківської правозахисної групи) // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1239204375>

неба, меморіальні комплекси, так і на окремі музеєфіковані об'єкти і пам'ятні місця, спеціалізовані тематичні експозиції і виставки про історію політичних репресій і тоталітаризму.

Загалом, відповідно до наявної в музеєзнавстві класифікації виділяються три типи музеїв, при цьому за основу береться категорія відвідувачів музеїв. Те саме можна сказати і про музеї політичних репресій та тоталітаризму. Виділяють:

1. **Науково-освітні масові або публічні**, що розраховані на широкий контингент відвідувачів. Серед них можна виділити Національний музей історії України, в якому здійснюється експозиційно-виставкова діяльність і в пам'ятках матеріальної культури відображена уся історія України, в тому числі й тематика політичних репресій минулого століття. До цієї категорії музеїв можна зарахувати і Музей історії міста Києва, певною мірою Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

2. **Науково-дослідні або академічні** – призначені для вузького кола фахівців. Ці музеї здебільшого існують при установах Національної Академії наук України та інших наукових організацій і спеціалізуються на певній тематиці досліджень. Приміром, матеріали репресій проти української інтелігенції представлені в експозиційно-виставковій діяльності Національного музею літератури України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

3. **Навчальні музеї**, які розраховані на студентів та учнів. Такі заклади, а найчастіше окремі експозиції, присвячені тоталітаризму та політичним репресіям в Україні в минулому столітті, можуть існувати при університетах та школах. Щодо шкільних музеїв, то з навчально-пізнавальною метою можуть створюватися історичні, меморіальні та краєзнавчі музеї, присвячені темі масових репресій в умовах тоталітаризму.

За юридичною приналежністю українські музеї, в тому числі присвячені історії політичних репресій та тоталітаризму, поділяються на державні,

комунальні (муніципальні), відомчі (в тому числі університетські), громадські (в тому числі шкільні), корпоративні, приватні тощо.

Серед музеїв загальнодержавного (національного) значення, де представлена тематика тоталітаризму та політичних репресій, можна виділити Національний музей історії України, Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», Національний музей літератури України, Музей совєтської окупації тощо.

Серед муніципальних музеїв, де представлені експозиції, присвячені тоталітаризму та політичним репресіям, можна виділити Музей історії міста Києва, Дніпропетровський історичний музей.

Останнім часом було створено багато музеїв недержавної форми власності, в яких зібрано спеціальні свідчення з історії політичних репресій та тоталітаризму (Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву – видавництво «Смолоскип», м. Київ, Музей В. Чорновола та ін.).

Також є поширеною класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю: національні, загальнодержавні, республіканські (АР Крим), обласні, районні, міські, селищні та сільські.

Щодо типології музеїв, то на сьогоднішній день загальноприйнятою є наступна їхня класифікація: історичні, краєзнавчі, художньо-мистецькі, меморіальні, літературні, природничо-наукові та галузеві, при цьому кожен з цих типів музеїв може мати ще вужчу класифікацію. Усі зазначені типи музеїв можуть представляти тематику тоталітаризму та політичних репресій, але найбільш спеціалізованими серед яких є меморіальні та історичні.

Крім стаціонарних музеїв та експозицій музеїв, присвячених політичним репресіям і тоталітаризму, на сьогодні існує велика кількість музеїв-заповідників, меморіальних комплексів та музеїв-парків просто неба. Крім вже згаданого Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», серед таких музеїв можна назвати:

1. Лук'янівський цвинтар, Київ, біля ділянки №7. Братське поховання 28-ми діячів культури, письменників та науковців, розстріляних 15-17 грудня 1934 р. Їх було закопано вночі на Лук'янівському цвинтарі, місце вказане дружиною Григорія Косинки. Братство Андрія Первозданного 18 грудня 1994 року на цьому місці встановило великий дерев'яний хрест з переліком усіх страчених.

3. Рутченківське поле, південно-західна частина Донецька, пустир, що роз'єднує селище шахти №19 та житловий масив «Текстильник» в Кіровському районі Донецька. Навесні 1989 р. під час розкопок виявлені рештки 530 людей (вперше захоронення відкрите восени 1941 р.), знищених в 30 – 40-х років ХХ ст. У листопаді 2005 р. на місці поховання було встановлено пам'ятник жертвам політичних репресій

4. Вінниця, парк культури і відпочинку, колишній міський цвинтар, сад по вулиці Підлісній. У травні-жовтні 1943 р. тут виявили 91 масове поховання жертв розстрілів 1937 – 1941 рр. і ексгумували 9.439 тіл, з них упізнано 675. За результатами сучасних досліджень вважається, що загальна кількість репресованих у Вінниці і області сягає близько 20 тисяч чоловік.

5. Дем'янів лаз, урочище біля Івано-Франківська, місце масових розстрілів в'язнів з буцегарні НКВС. Розстріли проводили наприкінці червня 1941 року, перед відступом радянських військ. Під час розкопок тут знайшли людські кістки 525 тіл. За рештками 22-х вдалося встановити їхні особи, робота в архівах СБУ дала змогу визначити імена ще 400 страчених²⁵.

6. Урочище поблизу села Солянуватка. У червні 1941 р. в урочищі Саліна, що в Старосамбірському районі Львівської області, і тамтешній соляній шахті органами НКВС було страчено близько 3600 людей.

7. Львів, вулиця Степана Бандери, 1. У червні 1941 р. працівниками НКВС було розстріляно близько 1000 в'язнів. З 2009 р. тут утворено Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

²⁵ Круцик Р. М. Дем'янів Лаз: геноцид Галичини. Жертвам комуністичного терору 1939 – 1941 рр. на Прикарпатті присвячується / Роман Круцик. – Київ : Простір, 2009. – 349 с.

8. Монумент жертвам НКВСівських катів у Луцьку. 23 – 24 червня 1941 р. органами НКВС було розстріляно близько 2 тисяч в'язнів Луцької в'язниці

9. Урочище Триби («Воєнстрой»), між селами Копили і Макухівка на Полтавщині, автотраса Київ – Полтава – Харків, 1,15 км в напрямку Харкова від села Копили. Упродовж 1937 – 1938 рр. на Полтавщині було репресовано понад 10 тисяч громадян.

Загалом, можна констатувати, що за останні 15–20 років в країнах Центральної і Східної Європи, балтійських державах, на теренах колишнього СРСР склалася досить розгалужена профільна (типологічна) група музеїв, музеїв-заповідників, парків-музеїв просто неба, меморіальних комплексів, музеєфікованих об'єктів і пам'ятних місць, спеціалізованих тематичних експозицій і виставок, які розповідають про історію політичних репресій і тоталітаризму.

Серед складових цієї системи:

- музеї загальнодержавного значення з узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму;
- меморіальні комплекси (заповідники, меморіали-музеї) загальнодержавного значення, присвячені пам'яті депортованих народів;
- парки (парки-музеї) тоталітарного періоду;
- спеціалізовані центральні, регіональні, місцеві музеї історії політичних репресій;
- меморіальні музеї, присвячені видатним борцям з тоталітарними режимами;
- музеї, створені на основі колишніх таборів для політичних в'язнів (у тому числі з проведенням музеєфікації окремих об'єктів) та у приміщеннях колишніх репресивних закладів (у тому числі з відтворенням інтер'єрів тюремних камер, карцерів, катівень тощо);
- музейні форми меморіалізації місць масових поховань жертв політичних репресій, музейні кладовища (з музейними експозиціями);
- стаціонарні тематичні експозиції (спеціалізовані виставки, тематичні розділи,

окремі тематико-експозиційні комплекси) та тимчасові й пересувні виставки, присвячені, історії політичних репресій, в музеях історичного профілю (краєзнавчих музеях);

- музеї товариства «Меморіал», інших громадських, правозахисних організацій, товариств жертв політичних репресій;
- приватні музеї історії політичних репресій;
- шкільні музеї пам'яті жертв політичних репресій;
- віртуальні музеї, online-виставки;

Саме музеї названої профільної групи покликані реалізувати суспільну потребу у відкритому музейному просторі, присвяченому вивченню, обговоренню, публічному експозиційному показу епохи тоталітарних репресій ХХ століття.

Можна констатувати, що попри суттєві відмінності музеї тоталітаризму та політичних репресій мають спільну спрямованість діяльності, подібні форми і методи науково-дослідної та експозиційно-виставкової роботи. При роботі з відвідувачами використовуються маркетингові стратегії, які виходять з специфіки даної групи музеїв.

Разом з тим, кожна з проаналізованих груп музейних установ сама визначає співвідношення тих чи інших форм і методів роботи, конкретне наповнення пошукової та експозиційно-виставкової роботи.

Розділ 1. Музеї загальнодержавного значення з узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму (на прикладі експозиційно-виставкової діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»)

1.1. Відображення історії УРСР через призму масових репресій і опору українського суспільства радянському режиму

Державний терор та репресивні заходи за політичною ознакою в Україні тривали з 1918 і до середини 1980-х рр. Політичні репресії в Україні розпочалися із першої спроби встановлення радянської влади – з початку 1918 року, а закінчилися у другій половині 1980-х рр. Терор мав цілеспрямований, організований характер, уразив практично всі верстви української нації – інтелігенцію, військовиків, політиків, діячів церкви, культури та мистецтва, та найбільше вдарив по селянству. До цього часу не вдалося встановити всі місця масових захоронень жертв політичних репресій радянської доби²⁶.

У 1920 – 1930-х рр. в СРСР було запроваджено ідеологію та норми «революційної законності», на основі яких проводилися політичні репресії. «Революційна законність» базувалася на принципах «революційної доцільності» боротьби з контрреволюцією. Упродовж 1930 – 1937 рр. Кримінальний кодекс УРСР був доповнений майже 60 новими статтями з тлумаченням понад 80 нових складів «контрреволюційних злочинів».

²⁶ Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

Достатньо повно ілюструє цю добу виставка «Спротив Геноциду», каталог якої видали у 2015 р.²⁷.

Жахливого розмаху репресивна політика набула з початку 1930 до 1953 рр., за керівництва Й. Сталіна. Його доба включала у себе придушення ідейно-політичної опозиції, опору селянства примусовій колективізації, Великий терор 1936 – 1938 рр. як апофеоз репресій, масові репресії в Західній Україні одразу по її захопленню у 1939 – 1941 (чому присвячене окреме дослідження Романа Круцика про Дем'янів Лаз)²⁸ та 1944 – 1953 рр. (упродовж 1944 – 1953 рр. за участь у русі ОУН та УПА, або за його підтримку було засуджено близько 87 тисяч та понад 200 тисяч громадян депортовано) та інші репресивні кампанії. Практика масових страт була засвідчена у ході пошуку, ексгумації та перепоховання, які проводилися на західноукраїнських землях, насамперед у Львові²⁹.

Окрім того, з території України здійснювалися масові примусові депортації народів – поляків, німців, кримських татар (191 тисяча осіб), а також вірмен, греків та інших народів.

У 1950 – 1980-ті рр. репресії набули цілеспрямованого характеру, їхніми жертвами ставали учасники опозиційних дисидентських організацій та «інакодумці». До 1960 р. ліквідується система таборів ГУЛАГ. Кількість репресованих у 1967 – 1971 рр. зменшується. В УРСР цього періоду за політичними звинуваченнями засудили лише 87 осіб. Проте 6 тисяч громадян органи КДБ профілакували.

²⁷ Спротив Геноциду: книга – каталог виставки [авт. кол.: В. Тилішак (кер. проекту) та ін., наук. консультант Б. Патриляк] / Український інститут національної пам'яті. – Львів – Київ: Часопис, 2015. – 80 с., іл.

²⁸ Круцик Р. М. Дем'янів Лаз: геноцид Галичини. Жертвам комуністичного терору 1939–1941 рр. на Прикарпатті присвячується / Роман Круцик. – Київ : Простір, 2009. – 349 с.

²⁹ Козак О. М. Інформаційний звіт про проведення заходу «Проведення пошуку, ексгумації та перепоховання останків жертв політичних репресій на території садового кооперативу ВАТ «Світоч» у м. Львові» / О. М. Козак, Х. Л. Тимців. Архів КП ЛОР «Доля». – Львів, 2015. – 34 с.

Загалом в СРСР у 1965 – 1985 рр. засуджено та ув'язнено за «антирадянську діяльність» до 1 тисячі осіб. Останніми жертвами політичних репресій стали діячі українського визвольного руху 1970 – 1980-х рр., які залишалися «в'язнями сумління» до кінця 1987 р.

В історичній пам'яті та суспільній свідомості України репресії асоціюються, передусім, з апогеєм державного насильства 1936 – 1938 рр., а термін «1937 рік» став яскравою метафорою масової сваволі тоталітарного режиму. Відповідно до узагальнених статистичних зведень (підписані у 1964 р. головою КДБ УРСР В. Нікітченком) під час Великого терору 1937 – 1938 рр. в Україні засуджено 197.617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122.237 громадян. Через особливі трійки НКВС – УНКВС УРСР пройшло 75.670 засуджених (із них до вищої міри покарання – 29.268 чоловік, далі ця цифра подається у дужках), засуджено рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР – 38.266 (32.191), засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР – 5.891 (1.826). Відтак, майже 120 тисяч засуджених стали жертвами саме позасудових органів (понад половина з них отримали вищу міру покарання).

Як правило, репресивні кампанії доби Великого терору 1936 – 1938 рр. мали централізований характер. За політичним рішенням вищого керівництва ВКП(б) НКВС СРСР видавав накази про проведення «операцій» У масштабах СРСР, визначав республіканським НКВС квоти («ліміти») на засудження до страти або таборів. «Ліміти» неодноразово збільшувалися: так, при проведенні «операції» за наказом НКВС СРСР від 4 липня 1937 р. №00447 проти «куркулів та інших антирадянських елементів» квота на страту у 8.000 осіб через прохання чекістів України зросла до 26.150 осіб. Лише на виконання наказу НКВС СРСР №00447 (проведення «куркульської операції») у 1937 – 1938 рр. в Україні заарештували 111.634 особи, здебільшого у сільській місцевості. З них за рішеннями позасудових органів розстріляли 64.419 осіб.

Простежувалася соціально-політична спрямованість репресій на ті категорії громадян, котрі вважалися перешкодою для реалізації політики

«мобілізаційного соціалізму». Так, з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. в Україні заарештували 253.051 громадянина.

Серед них: «колишніх куркулів» – 93.395; колишніх поміщиків, дворян, торговців («колишніх людей») – 109.380; священнослужителів – 6.556. Переслідування духовенства набуло особливо масового розмаху. Було репресовано В. Липківського та ряд ієрархів УАПЦ, рештки українського єпископату РПЦ, керівництво баптистів, євангелістів, адвентистів. Наслідки були вражаючі. Наприкінці 1930-х рр. в Україні діяло лише бл. 3% дореволюційного числа православних парафій³⁰.

Лише за перше півріччя 1938 р. в УРСР арештували 1.395 армійських воєначальників і командирів, за 1938 р. – майже 1 тисяча співробітників НКВС. Звертає на себе увагу співвідношення серед репресованих кримінальних та «політичних злочинців»: так, на виконання наказу НКВС СРСР №00447 – 1937 р. в УРСР репресували 111.675 осіб, з яких кримінальних елементів – лише 12.780 людей.

Практика незаконних репресій трималася на принципі фабрикації звинувачень з політичними елементами – вигаданими категоріями членів «контрреволюційних», «націоналістичних» організацій, троцькістських блоків, антирадянських партій (есери, меншовики, кадети, монархісти тощо), «фашистських», «церковно-монархічних», «сектантських», неіснуючих «повстанських організацій» тощо. Поширеними були фальшиві звинувачення у «шпигунстві» на користь іноземних держав: у 1937 – 1938 рр. в Україні було звинувачено у «шпигунстві» на користь Польщі понад 54 тисячі осіб, Німеччини – понад 23 тисячі громадян тощо.

За національним складом постраждали від беззаконня в УРСР доби Великого терору розподілялися таким чином: українців було – 53%; поляків –

³⁰ *Кравченко Я.* Масові репресії 1937 – 1938 рр. проти представників духовенства на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ) / Ярослава Кравченко // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: Матеріали наук. конф., Київ, 11 червня 2015 р. – Дніпропетровськ: Пороги, 2015. – С. 89.

19%; німців – 10,2%; росіян – 8%; євреїв – 2,5%; греків – 2,3% (решта етнічних груп – менш 1%). Репресії поширювалися і на рідних репресованих, в тому числі дітей.

Загалом у 1937 – 1938 рр. в Союзі РСР до страти засуджено до 682 тисячі громадян й позбавлено волі 3,8 мільйони осіб. В таборах ГУЛАГу та у спецпоселеннях до 1941 р. перебувало 1,92 мільйони осіб (при тодішньому населенні СРСР 195 мільйонів), 28,7% в'язнів таборів вважалися засудженими за «контрреволюційні злочини». Станом на 1939 р. в таборах ГУЛАГу перебувало понад 181 тисяча українців (із загального числа в'язнів 1,31 мільйони). У 1934 – 1947 рр. в системі таборів в СРСР померло (загинуло) 938 тисяч в'язнів.

В силу свого масового характеру й трагізму репресії справили помітний вплив на історичну свідомість та світобачення української нації. Травматичний вплив на історичну свідомість громадян посилювався незавершеністю процесу реабілітації жертв свавілля у кримінально-процесуальному та морально-етичному вимірах, замовченням масштабів й болісності трагедії. Національна пам'ять, соціокультурна спадщина українського народу збіднювалися внаслідок заборон на вивчення діяльності визначних діячів національної державності, національно-визвольного руху, науки, мистецтва, релігійних діячів, воєначальників тощо³¹.

Разом з тим, у 1950 – 1980-ті роки режим помітно лібералізується. Репресії від масових чисток набувають цілеспрямованого характеру. Жертвами нової хвилі ставали учасники опозиційних дисидентських організацій чи окремі «інакодумці». До 1960 р. ліквідується система таборів ГУЛАГ. У 1967 – 1971 рр. в УРСР за політичними звинуваченнями засудили 87 осіб, 6 тисяч профілакували в органах КДБ. Загалом в СРСР у 1965 – 1985 рр. засуджено за

³¹ Аналітичний огляд: «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm>

«антирадянську діяльність» ув'язнено до 1 тисячі осіб. Останніми жертвами політичних репресій стали діячі українського визвольного руху 1970–1980-х рр., які залишалися «в'язнями сумління» до кінця 1987 р.

Після офіційного засудження культу особи Й. Сталіна XX з'їздом КПРС (1956 р.) у науковій та художній літературі відбувається спалах інтересу до проблеми репресій, хоча їхнє офіційне трактування обмежувалося критикою переслідувань «ленінської гвардії» та зводилося до персональної провини Й. Сталіна. Ця критика не поширювалася в УРСР на репресії учасників національного державотворення, Української революції 1917 – 1921 рр., руху ОУН та УПА, «ідеологічно шкідливих» діячів науки і культури тощо.

Внаслідок повного ігнорування проблеми незаконних політичних репресій, властивого офіційній ідеології на гуманітарно-інформаційному просторі СРСР з середини 1960-х рр., історична пам'ять про цю трагедію підтримувалася в українській діаспорі (при певному впливі соціального замовлення доби «холодної війни»), а в УРСР фактично перетворилася на атрибут індивідуальної (сімейної, корпоративної) пам'яті.

У період «перебудови» 1985 – 1991 рр., під впливом певної лібералізації суспільно-політичного життя СРСР, починається часткова реабілітація жертв незаконних політичних репресій в Україні. Піднесення громадянської та національно-культурної активності соціуму, а також політична діяльність, спрямована на дискредитацію радянського державного ладу та керівної політичної ролі КПРС, спричинили бурхливе зростання суспільної уваги до репресій, їхнє активне відображення у пропаганді та художній творчості, піднесення наукових досліджень цієї драматичної сторінки вітчизняної історії.

Указом Президента України №431 від 21 травня 2007 р. встановлено щорічне відзначення у третю неділю травня Дня пам'яті жертв політичних репресій «з метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології,

відродження національної пам'яті, утвердження нетерпимості до будь-яких проявів насильства проти людства».

Для утвердження у національній пам'яті значущості проблеми незаконних репресій та тоталітаризму особливе значення має виявлення та меморіалізація відповідних місць пам'яті – місць масових страт та поховання жертв³².

Важливе місце у діяльності усієї системи органів державного управління та місцевого самоврядування займає відновлення та збереження національної історичної пам'яті. Міжпоколінневий діахронний етнокультурний, інформаційний зв'язок є важливим чинником формування, збереження та розвитку національної культурної ідентичності. Він забезпечує поступальний розвиток нації не лише у просторовому, а й часовому вимірі, забезпечує інтеграцію культурної спадщини багатьох поколінь. Передусім, це стосується знакових подій українського минулого, передусім найтрагічнішої сторінки – Голодомору 1933 року. Його на законодавчому рівні визнано актом геноциду щодо українців. Зауважимо, що це стало результатом системної діяльності органів державної влади, передусім особистих зусиль Президента України Віктора Ющенка, який ініціював створення Інституту національної пам'яті на чолі з Ігорем Юхновським, винесення питання щодо Голодомору на розгляд ВР України, внесення його у контекст міждержавних домовленостей³³.

З кінця 1980-х рр. в Україні розвиваються наукові дослідження причин, механізму та наслідків незаконних репресій, соціальний, етнічний, релігійний, регіональний виміри репресій, їхній вплив на суспільну свідомість, організація та діяльність радянської репресивної системи України, персоналістика репресованих визначних постатей в історії України тощо.

³² Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

³³ Омельчук В. В. Державна політика щодо увічнення пам'яті жертв Голодомору як чинник становлення національної історичної пам'яті / В. В. Омельчук // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р.). – К.: МАУП, 2007. – С. 12 – 31.

На пізнання історичної правди й формування національної пам'яті негативно впливає маніпулювання інформацією про перебіг репресій та кількість їх жертв в Україні. Зокрема, поширюється сфабрикований гітлерівською спецпропагандою «наказ № 0078/42 від 22 червня 1944 г.» про «висилку у віддалені краї Союзу РСР всіх українців, що проживали під владою окупантів». В окремих публікаціях число осіб, розстріляних у перші дні війни у тюрмах Західної України варіювалося від 20 до 100 тисяч, хоча за довідкою Тюремного управління НКВС СРСР від січня 1942 р., загалом при відступі радянських військ у тюрмах розстріляли до 10 тисяч в'язнів, з яких до 8.900 – на всій території УРСР. Наводяться навіть фантастичні дані про кількість загиблих у ГУЛАГ та розстріляних в Україні. Це спотворює належне морально-психологічне сприйняття цієї болючої проблеми сучасниками. Гіпертрофований підхід до висвітлення проблеми репресій став чинником загрози віктимізації національної пам'яті в Україні.

Проте, навіть за неповними архівними даними Служби Безпеки України, від 1927 року до 1990 року в Україні було заарештовано понад мільйон осіб. Цей терор носив чітко виражений етнічний характер, так як з цієї кількості понад 50% складала українці. 545 тисяч з арештованих були засуджені, з яких щонайменше 140 тисяч розстріляно. Окрім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х рр. з України виселено 2 мільйони 880 тисяч розкуркулених селян і членів їхніх сімей.

В Україні станом на 2010 р. виявлено щонайменш 18 місць масових поховань жертв політичних репресій. Серед них:

– Дарницьке лісництво (Биківня) під Києвом, київський Лук'янівський цвинтар, колишній будинок ДПУ-НКВС УРСР (Жовтневий палац) та колишній будинок київського регіонального органу держбезпеки по вул. Липській, 16 у Києві;

– у Вінниці: парк культури і відпочинку, колишній міський цвинтар та сад на вул. Підлісній (у 1943 р. виявлено до 9,5 тис. тіл розстріляних);

- у Дніпропетровську: 9-й кілометр Запорізького шосе;
- у Житомирі: сад біля колишнього управління НКВС;
- в Івано-Франківській обл.: урочище Дем'янів Лаз та колишні в'язниці;
- у Львові: колишня в'язниця «на Лонцького», інші колишні в'язниці НКВС-МДБ;
- в Одесі: колишній другий християнський цвинтар;
- у Полтавській області: пісочний кар'єр на 8-му кілометрі на схід від Полтави;
- в Сумах: центральне міське кладовище;
- в Хмельницькому: місце, де згодом збудовано Центральний універмаг;
- у Черкасах: старий єврейський цвинтар по вул. Шевченка;
- у Чернігівській області: район с. Халявин.

Окрім того, відкрито меморіальне кладовище «Сандармох» (Карелія, РФ) із пам'ятним знаком, який присвячений розстріляним там (з поміж майже 10 тисяч в'язнів Соловків) у листопаді 1937 року визначним діячам української держави та культури – прем'єр-міністру УНР В. Чехівському, міністру УНР А. Крушельницькому, наркомуну освіти УРСР М. Полозу, письменникам М. Вороному, М. Зерову, Г. Епіку, М. Ірчану, А. Паніву, В. Підмогильному, режисеру Л. Курбасу, відомим науковцям С. Грушевському та С. Рудницькому, О. Яворенку та іншим вихідцям з України³⁴.

Окремо згадаємо візити цілої низки українських спеціалістів на меморіальне кладовище «Сандармох». Насамперед, цю роботу проводив Р. Круцик³⁵. За його сприяння було організовано цілу низку візитів українських державних та громадських діячів на Соловецькі острови. Ці заходи стали можливими завдяки державній та масовій громадській підтримці таких відвідин.

³⁴ Аналітичний огляд: «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm>

³⁵ Круцик Р. «Соловецькі острови стали могилою для багатьох українців» // Народна армія. Травень 15, 2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/32773-solovecki-ostrovi-stali-mogiloyu-dlya-bagatoh-ukrayinciv>

В підсумку, слід визнати нагальну потребу утвердження у національній пам'яті значущості проблеми незаконних репресій та тоталітаризму. Інструментом цього акцентування є виявлення та меморіалізація місць пам'яті – місць масових страт та поховання жертв.

Забезпечення єдиних критеріїв оцінки історичних подій, процесів, явищ та окремих особистостей має уможливити поступову локалізацію регіональних розбіжностей. Саме останні формують сприятливий ґрунт для відцентрових (сепаратистських) виступів регіональних еліт, створюють основу для маніпулювання електоральними настроями електоральними уподобаннями окремих регіонів, створюють засади для можливого деструктивного гуманітарного зовнішнього впливу. Схід та Південь України потребує популяризації національної історії, передусім правди про політичні репресії та тоталітаризм³⁶. Передусім, це стосується участі мешканців цих регіонів у визвольних змаганнях та збройній боротьбі за реалізацію ідеї української державності на різних етапах української історії, руйнування міфологем щодо радянського режиму, НКВС, Червоної армії та ОУН-УПА³⁷.

Наявні історичні документи, діяльність органів державного управління та місцевого самоврядування дозволяють утверджувати у свідомості населення різних регіонів ідею соборності з огляду на спільність історичної долі та характерні спільні особливості регіональних історичних процесів.

³⁶ *Омельчук В. В.* Державна політика щодо увічнення пам'яті жертв Голодомору як чинник становлення національної історичної пам'яті / В. В. Омельчук // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р.). – К.: МАУП, 2007. – С. 12 – 31.

³⁷ *Щур Ю.* Ворожість у сприйнятті боротьби ОУН-УПА жителями східних регіонів України: історичний аналіз / Ю. Щур // Молода нація: Альманах. – 2003. – №4(29). – С. 30 – 31.

1.2. Експозиційне висвітлення історії політичних репресій та голодоморів

Наукова концепція побудови експозиції передбачає наукове, художнє, технічне й робоче проектування експозиції.

Раціональним бачиться побудова експозиції за тематико-хронологічним принципом (експозиційні матеріали висвітлюють тему в хронологічному порядку, наприклад, спочатку розміщуються матеріали, які передбачають політичні репресії 1920-х рр., згодом процеси 1930-х рр., Великий терор 1937 року, тощо). Для наочного встановлення логічних зв'язків між окремими групами музейних предметів використовуються науково-допоміжні матеріали (наприклад, копії матеріалів справ слідчих процесів, світлини репресованих, їхнє листування чи спогади).

Для майбутньої експозиції складається два види плану: тематико-структурний і тематико-експозиційний. Основою експозиції є музейний предмет, а його структурною одиницею служить тематико-експозиційний комплекс, тобто комплекс речових, документальних та інших пам'яток, що об'єднані між собою тематично та є основним ланцюгом експозиції (для прикладу: копія слідчої справи, донос, на підставі якого її порушили, вирок судової трійки, подальше посмертне рішення про реабілітацію, світлини репресованого, його особисті речі тощо).

Дослідження присвячені проблемам ефективності побудови експозиції, ґрунтуються на узагальненні експозиційного досвіду, а також використовують експериментальні методи. Для виявлення оптимального варіанту експозиційного вирішення широко застосовується макетування, а останніми роками – комп'ютерне моделювання. При цьому, попередньо визначаються різні варіанти побудови експозиції і обирається найбільш оптимальний.

Експозиційне висвітлення історії тоталітаризму та політичних репресій передбачає систему комемораційних заходів. Відповідні експозиції

демонструються фахівцями при проведенні державою та громадськими об'єднаннями меморіальних жалобних заходів, зокрема – створення місць жалобної пам'яті у місцях масових поховань (страт) жертв беззаконня (як-то Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» під Києвом, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Меморіал жертвам тоталітаризму та меморіальний комплекс польським офіцерам у Харкові, меморіальний комплекс «Дем'янів Лаз» під Івано-Франківськом).

Цими діями передбачається:

встановлення пам'ятників, меморіальних дощок;

проведення велелюдних жалобних заходів;

збір усних та інших свідчень про перебіг репресій;

поширення зібраних відомостей через ЗМІ;

відображення репресій засобами художньої літератури та кінематографу тощо.

В основу концепції експозицій покладений принцип збереження історичної пам'яті українського народу. Важливою складовою функціонування музеїв історії політичних репресій та тоталітаризму є виховання громадян, особливо молодого покоління, патріотами своєї країни, дітьми свого народу, нащадками державотворчих традицій попередньої доби³⁸.

Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів» структурно складається з трьох основних частин: Свічі пам'яті, Залу пам'яті і символічних «чорних дощок» на яких розміщено назви населених пунктів, що постраждали у роки Голодомору.

На початку алеї, при вході до Меморіального комплексу, з обох боків розміщені скульптури ангелів – охоронців душ померлих у лихоліття

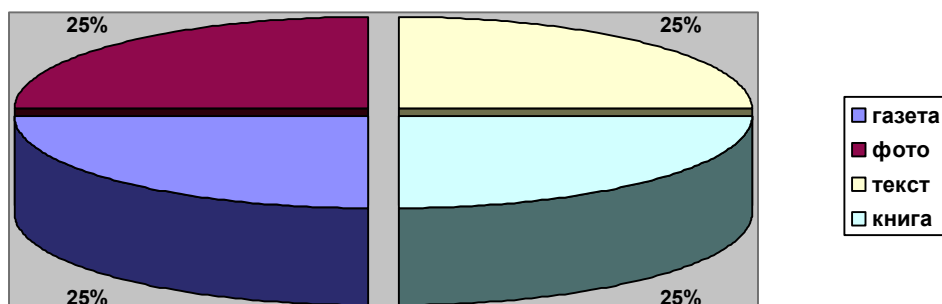
³⁸ Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

Голодомору. Ця композиція є своєрідним вхідним порталом, за яким далі розкривається площа Меморіалу.

Свої пропозиції щодо наповнення вносить і громадськість на сторінках популярних українських часописів. Так, у статті «Музей Голодомору: яким йому бути?» Я. Музиченко порушила питання бачення Меморіалу жертв Голодомору та внесла пропозиції врахувати світовий досвід створення подібних музеїв, зокрема, досвід США у цій сфері³⁹.

Під час аналізу структурного komponування різних груп експонатів ми використовуємо діаграми та графіки, які унаочнюють особливості експозиційно-виставкової діяльності. Це дає змогу визначити питому вагу різних предметів, які використовуються при створенні виставки, експозиції чи окремих їхніх частин.

Звернемо увагу на співвідношення різних видів експонатів (на прикладі Музею Шістдесятництва):

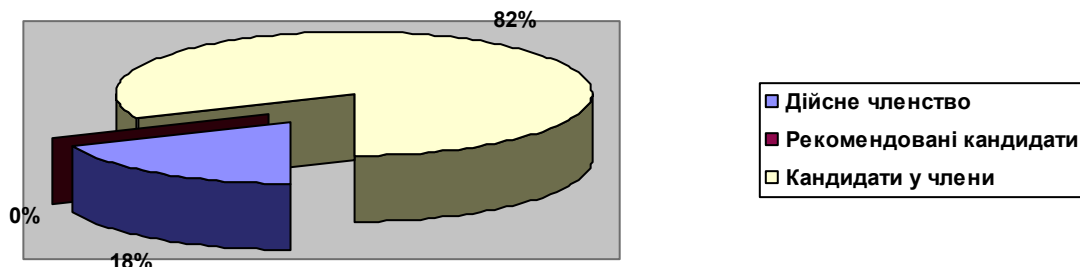

Діаграма №1: Види експонатів столику № 1 «Хрущовська відлига як передумова виникнення шістдесятницького руху»

На столику №1 «Хрущовська відлига як передумова виникнення шістдесятницького руху» ми маємо можливість бачити рівномірне

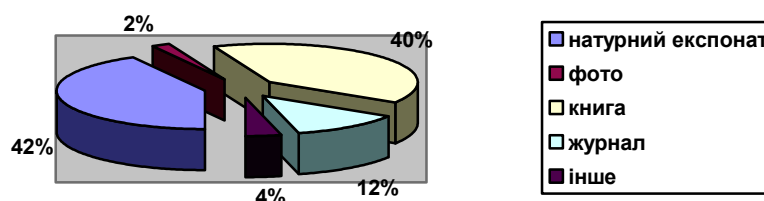
³⁹ Музиченко Я. Музей Голодомору: яким йому бути? / Ярослава Музиченко // Дзеркало тижня, від 22-28 листопада 2008 р.

представлення різних видів документів: газети («Відкриття XX з'їзду КПРС – «Літературна Україна» від 16 лютого 1956 р., перша сторінка), фото (Л. Півень (Гук) палить на вогнищі портрети Сталіна); тексту (передрук вірша Д. Павличка «Торквемада»); книги («Українські юристи під судом КДБ». – К.: Сучасність, 1968. – 108 с.).

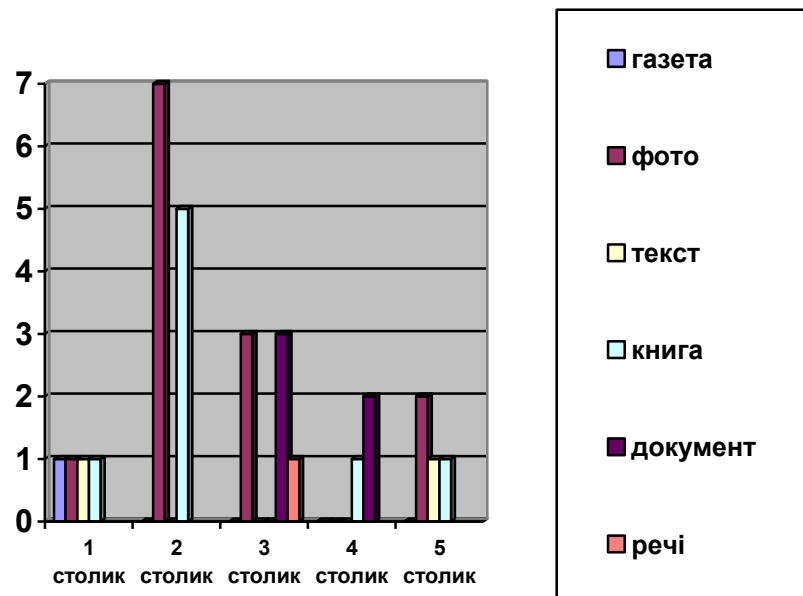
Діаграма №2: Види експонатів експозиції «Творче і громадське життя діячів шістдесятництва. Поява і діяльність Клубу творчої молоді»

Водночас, на інших столиках це співвідношення суттєво відрізняється. Так, в експозиції «Творче і громадське життя діячів шістдесятництва. Поява і діяльність Клубу творчої молоді, використано лише фото і документи, причому останні переважають.

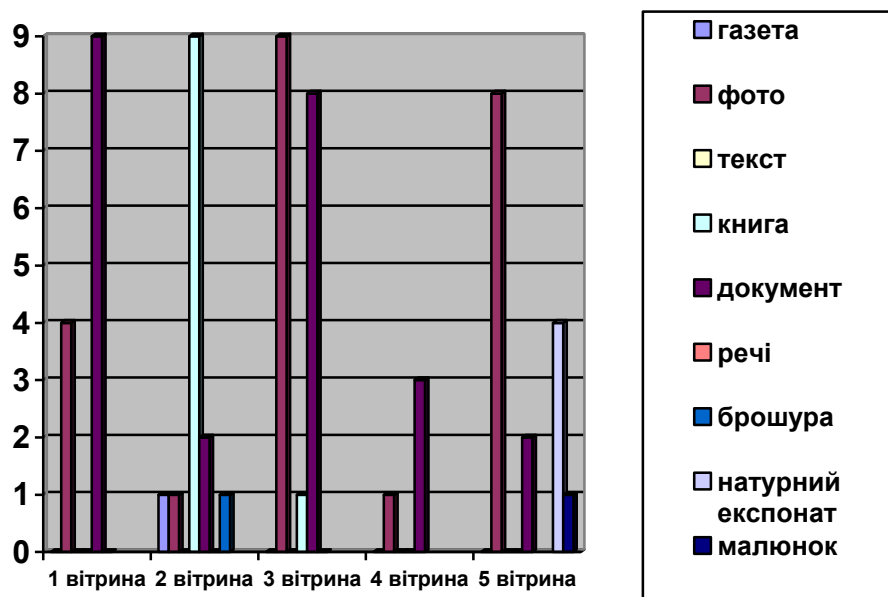

Діаграма №3 «Інтер'єр кімнати письменника-дисидента»

В інтер'єрі кімнати письменника-дисидента переважають натурні експонати та книги. Це зумовлюється насамперед специфікою самої тематики. Водночас, друкарські машинки Н. Світличної та Шестопада, транзисторний приймач В. Чорновола, магнітофон І. Світличного, магнітофонні бабіни вдало доповнює запрошення на вшанування Т. Шевченка до 150-річчя з дня народження 12.03.1964 р. у Жовтневому палаці.

Діаграма №4. Співвідношення видів експонатів на столиках постійної експозиції Музею шістдесятництва

Діаграма №5 «Співвідношення видів експонатів у вітринах постійної експозиції Музею шістдесятництва»

1.3. Значення архівно-документальних матеріалів в експозиції (з використанням матеріалів Музею архіву та Документаційного центру українського самвидаву – видавництво «Смолоскип», м. Київ).

Проект художнього оформлення експозиції передбачає художнє проектування експозиції, яке буде залежати від експозиційних матеріалів та архітектурно-художнього вирішення експозиції.

Серед пріоритетних напрямів посилення змістовної складової експозиційно-виставкової діяльності відзначимо введення у громадський та науковий обіг раніше недоступних для широкого користування документальних матеріалів, які стосуються історії політичних репресій та тоталітаризму.

Однією із форм увічнення та збереження пам'яті про незаконно репресованих громадян є видання науково-документальних книг, які групуються за серіями. Провідним виданням такого профілю виступає науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», яку готує Головна редколегія та обласні редакційно-видавничі групи⁴⁰.

Діяльність Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», здійснюється згідно з постановами Президії ВР України від 6 квітня 1992 р. № 2256-ХІІ та КМУ від 11 вересня 1992 р. № 530 та Українського інституту національної пам'яті, визначеного постановою КМУ від 12 січня 2011 року. Вона спеціалізується на науково-аналітичному забезпеченні формування державної політики з питань національної пам'яті, досліджує проблеми національної пам'яті українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації, вивчає трагічні події в історії

⁴⁰ Див. зокрема: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. – Кн. друга. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2004. – 800 с.

народів України та бере участь у заходах з увічнення пам'яті жертв репресій, спрямована на вивчення державного терору радянської доби⁴¹.

Видання збагатило вітчизняну науку новим оригінальним фактичним матеріалом, ввело у науковий обіг і оприлюднило раніше закриті для дослідників документи вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, спеціальних служб, відкрило широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем зародження і функціонування комуністичного режиму в Україні. Станом на 1 січня 2012 р. у серії «Реабілітовані історією» видано 74 книги (оприлюднено понад 370 тисяч прізвищ репресованих). Створені у мережі Інтернет інформаційні системи дають змогу упорядкувати наявну інформацію про політичні репресії та репресованих.

Активно використовує архівні документи при організації експозиційно-виставкової діяльності видавництво «Смолоскип». Тут функціонує документальний центр українського самвидаву, з матеріалами якого відвідувачі можуть ознайомитися під час влаштованих тут наукових та суспільно-політичних заходів. Це листування українських шістдесятників між собою та їхні звертання у міжнародні правозахисні установи, копії світлин з їхнього життя.

Спільними зусиллями органів влади та інститутів громадянського суспільства проводиться активна експозиційно-виставкова діяльність щодо вивчення історії політичних репресій та тоталітаризму у низці посткомуністичних країн. Насамперед йдеться про співпрацю державних установ та громадських ініціатив пошукового характеру. Як приклад назвемо Музей «Дім терору» в Будапешті (Угорщина), Меморіал пам'яті жертв комунізму та опору в м. Сигіт (Румунія), Музей жертв геноциду у Вільнюсі (Литва), Меморіальний музейний комплекс пам'яті жертв політичних репресій і тоталітаризму «Алжир» в Астані (Казахстан), Меморіальний комплекс «Пам'яті жертв репресій» у Ташкенті

⁴¹ Інтернет-проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/>

(Узбекистан). Правозахисні організації беруть активну участь у поповненні музейних добірок, роблять все для залучення широкого загалу до поширення історичної пам'яті про тоталітарні режими.

Експозиції цих музеїв розповідають про злочини тоталітарних режимів ХХ століття, як радянського, так і нацистського. Зазвичай, при музейних установах працюють науково-дослідні центри, створюються національні банки даних жертв політичних репресій і тоталітаризму, видаються книги пам'яті тощо.

Важливим стало вивчення та поширення практики збереження документів діячів опозиційного руху, яке проводилося на базі видавництва «Смолоскип». У 1998 р. його відділенням став Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву, який облаштували у власному будинку видавництва, за адресою Київ, вулиця Межигірська, 21.

За короткий час до Києва перевезено весь архів українського самвидаву і українського правозахисного руху, який комплектувало протягом багатьох років видавництво «Смолоскип» у США. Багато документів українського самвидаву отримано вже в Україні. Зібрано чи не найбільшу в країні (а може, й у світі) колекцію самвидавних журналів і неформальних часописів, яка нараховує близько тисячі найменувань.

Колекцію документів і матеріалів доповнює велика збірка фотографій колишніх політв'язнів і репресованих. Всі матеріали й документи упорядковуються за відповідною системою; готується електронний каталог усіх архівних документів. У серпні 2001 р. до 10-ої річниці Незалежності України підготовлено перший випуск інформаційного бюлетеня Музею-архіву під назвою «Український самвидав», який редагував молодий дослідник дисидентського руху Олесь Обертас.

Видавництво «Смолоскип» було створено в еміграції 1967 р. у місті Балтимор, США, і назване іменем Василя Симоненка. Засновник видавництва Осип Зінкевич (нар. 4. 01.1925 р. в с. Малі Микулинці нині Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Першою книжкою, яка з'явилася друком у

видавництві «Смолоскип», була книжка Осипа Зінкевича «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» (1968). У США «Смолоскип» видавав дисидентську і правозахисну літературу, а також твори українських письменників, репресованих сталінським режимом. В основному це були твори українського самвидаву і твори українських письменників, заборонені в Радянській Україні.

До 1990 р. видавництво видало збірки поезій: Ліни Костенко, Василя Голобородька, Олени Теліги, Ігоря Калинця, Миколи Руденка, Святослава Караванського, Тараса Мельничука, Атени Пашко, Олеся Бердника, оповідання і романи Олеся Гончара, Михайла Осадчого, Миколи Руденка, Бориса Антоненка-Давидовича, Олеся Бердника; самвидавні твори, дослідження і документи Валентина Мороза, Олеся Бердника, Миколи Руденка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Євгена Крамара; п'ятитомник творів Миколи Хвильового, однотомник Леся Курбаса, дві книги про митрополію Української православної і греко-католицької Церков; самвидавні журнали «Український вісник» і «Кафедра», документи і бюлетені Української Гельсінської групи; спогади Данила Шумука, Євгена Грицяка і Докії Гуменної; публіцистичні літературознавчі праці Григорія Костюка і Юрія Шевельова (Шереха); брошури українською і англійською мовами про українських політв'язнів. Видані матеріали нелегально переправлялися в Україну.

Після здобуття Україною незалежності Осип Зінкевич, продовжуючи справу свого життя, переніс видавництво «Смолоскип» у Київ (1992 р.). Він також організатор і перший голова Музею-архіву українського самвидаву в Україні (1998). Тоді ж було створено Документаційний центр українського самвидаву і перевезено до Києва весь архів українського самвидаву і українського правозахисного руху, який комплектувало протягом багатьох років видавництво «Смолоскип» у США⁴².

⁴² Діяльність незалежного видавництва «Смолоскип» – подвиг в ім'я Батьківщини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hromada.hu/2010/nom_107/istorija/smoloskyp.html

Ставлячи собі за мету плекати кадри майбутньої України, видавництво «Смолоскип» створило стипендійний фонд для молодих філологів, політологів, істориків. Щороку в травні в м. Ірпінь під Києвом проводяться літературно-політологічні семінари та конференції, визначаються переможці конкурсів у номінаціях: поезія, проза, есеїстика, драма, література для дітей, політологія, історія.

1.4. Репресії проти української інтелігенції на прикладі експозиційно-виставкової діяльності Національного музею літератури України

Помітним явищем у музейній практиці є виставко-експозиційна діяльність Національного музею літератури України. Це зумовлено тим місцем, яке посідала українська література загалом та окремі письменники у процесі національного пробудження та опору політичним репресіям та тоталітаризму.

Національний музей літератури України у своїй експозиційно-виставковій діяльності активно використовує матеріали музейної колекції. Так, в організованій 26 липня 2016 р. ювілейній виставці, присвяченій Іванові Дзюбі з нагоди його 85-ти річчя, представлено рукописи, світлини, праці самого письменника та дослідження його творчості. Назва виставки визначена із Книги споминів Михайлини Коцюбинської: «Коли після очної ставки я вийшла на вулицю, в мене підгиналися ноги. Пам'ятаю, що відразу ж я зайшла до Дзюби (він тоді був ще на волі) у видавництві «Дніпро», яке містилося недалеко від КГБ, – мені хотілося доторкнутися до цієї людини».

Центральне місце у виставці приділено політичному маніфестові І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який став програмним документом національно-визвольного руху 1960 – 1980 рр.

Експоновано мюнхенські видання часопису «Сучасність» за 1968 р. Серед рідкісних експонатів – добірка закордонних видань 1960 – 1970 рр. з публікаціями протестних виступів.

Окрему увагу звернемо на Залу VIII «Українська література 1920-30 років ХХ століття». Представлені тут матеріали розповідають про непросту долю української письменницької еліти доби становлення тоталітаризму.

Літературне життя 20-х рр. ХХ ст. відзначалося спонтанністю, строкатістю і змагальністю різних літературних угруповань. Про бурхливе, багато в чому суперечливе, мистецьке життя розповідають фотоматеріали та багата добірка тогочасних часописів, на сторінках яких обговорювалися важливі проблеми літератури, театру, музики, живопису, кіно. Про ускладнення літературно-мистецького життя та загострення ідеологічної боротьби у другій половині 20-х рр. свідчать матеріали літературної дискусії, представлені памфлетами М. Хвильового, публікаціями Я. Савченка, А. Хвилі та ін.

Значне місце в літературі 20-х рр., а відтак і в експозиції, посідає доробок М. Хвильового, знакової постаті доби українського «Розстріляного відродження», лідера нового літературного покоління, чий вплив на розвиток національної культури та суспільно-політичної думки був дуже потужним. М. Хвильовий постає і як організатор літературного процесу, і як автор неординарної поезії та прози.

Про розмаїття тем, проблем та стильових пошуків тогочасної прози свідчать кращі твори В. Підмогильного, Ю. Яновського, А. Любченка, М. Йогансена, Б. Антоненка-Давидовича, В. Домонтовича, Ю. Смолича та ін. Окрема сторінка експозиції – сатира і гумор 20-х рр., зокрема збірки усмішок Остапа Вишні, які здобули величезну популярність серед читачів.

Поліфонічну картину тогочасної поезії репрезентує доробок поетів різних стильових течій – П. Тичини, В. Сосюри, Є. Плужника, Т. Осьмачки, Д. Фальківського, В. Поліщука, М. Семенка, М. Бажана, О. Влизька та ін.

Вершинні здобутки драматургії цього періоду пов'язані з іменами М.Куліша та реформатора українського театру Леся Курбаса. В п'єсах М. Куліша знайшла відображення трагічна концепція епохи та людини, що гине від революційного фанатизму ХХ ст.

Вагомі досягнення української перекладацької школи представлені доробком М. Рильського, В. Підмогильного, М. Терещенка та ін.

Розділ літературознавства та критики знайомить з працями С. Єфремова, М. Грушевського, А. Кримського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Білецького, переважна більшість з яких у радянський час замовчувалася або піддавалася нищівній критиці.

Долі митців «Розстріляного відродження» склалися трагічно. Переважна більшість з них загинула у в'язницях і таборах. Їхній світлій пам'яті присвячено окремий розділ експозиції, який розповідає про сфабрикований владою процес Спілки визволення України, про самогубство М. Хвильового, арешти й розстріли письменників на Соловках і Колимі, про планомірне винищення сталінською системою української інтелігенції.

Серед унікальних експонатів – видання 20-х рр., які в радянський час були заборонені, вилучалися з бібліотек і знищувалися, а також особисті речі П. Тичини та В. Еллана-Блакитного.

Специфіку поступової еволюції тоталітаризму відображує Зала ІХ «Українська література середини ХХ століття». Цензурні утиски дещо послабшали під час Другої світової війни. Саме в роки воєнного лихоліття були написані «Україна в огні» О. Довженка, «Похорон друга» П. Тичини, «Жага» і «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Любіть Україну» В. Сосюри, «Данило Галицький» М. Бажана, «Україно моя» А. Малишка, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги; виразно зазвучали голоси молодих письменників.

У повоєнні роки ідеологічний тиск посилювався, піднялася хвиля цькування митців і критики національно орієнтованих творів. Фінал сталінської системи ознаменувався зловісною реакцією в усьому суспільному житті, зокрема в літературно-мистецькому. На тлі сумнозвісних постанов представлені кращі твори цього періоду, які були піддані нищівній критиці.

Окрема сторінка експозиції – першопочатки української еміграційної літератури, зокрема літературна діяльність у таборах інтернованих вояків УПА,

а також осередки духовного життя українців поза Радянською Україною в 1920 – 30-ті рр. – Львів, Прага, Варшава, Відень, Берлін, Париж та інші, де зосереджувалися провідні еміграційні установи, товариства, видання.

Найвизначніші здобутки у 1920 – 30-х рр. українська література на західноукраїнських землях мала у творчості Б. Лепкого та Б.-І. Антонича, а на еміграції – у творчості представників «празької школи», ядро якої становили Є. Маланюк, Ю. Дараган, Л. Мосендз, О. Стефанович, Олег Ольжич, Олена Теліга, Оксана Лятуринська, Наталя Ливицька-Холодна та ін.

Серед унікальних експонатів – рукописи та особисті речі А. Малишка, М. Бажана, М. Рильського, О. Кундзіча, П. Воронька, листівки та видання воєнних років, рідкісні закордонні видання українських митців.

Зала Х «Українська література другої половини ХХ століття» відображає зміни у творчому житті нашої країни, насамперед у зв'язку з потеплінням суспільно-політичної атмосфери після смерті Сталіна та викриттям культу його особи.

Про розширення тематики і проблематики тогочасної літератури, художнє освоєння сучасності, зацікавлення історією свідчить проза Г. Тютюнника, Л. Первомайського, П. Загребельного, М. Стельмаха, А. Дімарова, Ю. Мушкетика, «хімерні романи» В. Земляка, О. Ільченка, В. Міняйла, гумор О. Ковіньки та М. Годованця, драматургія О. Коломійця та М. Зарудного.

Центральне місце в експозиції посідає розділ, який репрезентує творчість О. Гончара і насамперед його гостропроблемний резонансний роман «Собор».

Серед унікальних експонатів – меморіальні речі Г. Тютюнника, О. Ільченка, О. Гончара, В. Земляка, М. Зарудного, рукописи П. Загребельного, М. Годованця, М. Стельмаха, А. Дімарова.

Чимало художніх цінностей, які значно поповнили загальнонаціональну скарбницю, було створено письменниками на еміграції. У таборах Ді-Пі⁴³ виник Мистецький Український Рух (1945 – 1949 рр.) – об'єднання українських письменників поза межами Вітчизни. МУР поставив на меті згуртувати розпорошені письменницькі сили, організувати видавничу діяльність, стати центром дискусій між представниками різних стилів і напрямів.

В експозиції представлений доробок талановитих, донедавна не відомих в Україні митців: У. Самчука, В. Барки, Є. Маланюка, І. Багряного, Т. Осьмачки, Ю. Шевельова, І. Костецького, Ю. Косача, М. Ореста, С. Гординського та ін. Тоді, як в умовах тоталітарної системи, письменник не мав можливості повністю реалізувати свій талант, відкрито виявляти своє ставлення до дійсності, митці на еміграції за критерій обирали естетичну вартість твору у поєднанні зі свободою духу. Вони порушували заборонені в Радянській Україні теми й проблеми (голодомор, репресії). «Марія» У. Самчука, «Жовтий князь» В. Барки, «Сад Гетсиманський», «Тигролови» І. Багряного, «План до двору», «Ротонда душоубців» Т. Осьмачки – яскраві свідчення цього.

Чотирирічна діяльність МУРу в Німеччині та пізніших літературних і мистецьких угруповань в Америці стала добою піднесення української культури після трагічних утрат 1930 – 40-х рр. У 1954 р. відбулися установчі збори Об'єднання українських письменників «Слово», якому в подальшому судилося відіграти консолідуючу роль серед мистецьких сил на еміграції.

Серед унікальних експонатів цього розділу – багата добірка видань МУРу, рукописи Докії Гуменної, малюнки В. Барки та Галі Мазуренко, особисті речі У. Самчука. У розділі «Українська література другої половини ХХ століття» представлено «Українське шістдесятництво в обороні національної культури».

Продовженням експозиційно-виставкової діяльності Національного музею літератури України є проведення екскурсій, лекцій та науково-громадських

⁴³ Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті» / С. Козак // Вісник Книжкової палати: наук. зб. – 2013. – №11. – С. 1 – 3.

заходів (конференцій, круглих столів, читань). Їхню спрямованість відображає загальна тематика. Зокрема, у музеї проводяться оглядові та тематичні екскурсії за темами:

- Українська література ХХ століття (зали №№ 7-10);
- Розстріляне Відродження;
- Українська проза другої половини ХХ століття (зал №10);
- Поезія 60-х-80-х років ХХ століття в Україні;
- «Письменник, прикутий до галери свого часу» (штрихи до портрета

В. Сосюри);

- Павло Тичина – поет розчахнутої доби;
- Агатангел Кримський у колі сучасників.

Показовою є й тематика лекцій, які проводять співробітники Національного музею літератури України та запрошені фахівці:

- Українські письменники на Соловках;
- Агатангел Кримський;
- Сергій Єфремов. Штрихи до портрету на тлі розстріляних ілюзій;
- Микола Хвильовий як сейсмограф доби соціальної і мистецької

безвиході;

- Поезія Олександра Олеся;
- Київські неокласики і їх лідер Микола Зеров;
- Олег Ольжич: доля і творчість;
- Сергій Єфремов: доля і тексти в контексті доби;
- До літературного портрету Ліни Костенко;
- Поетичне шістдесятництво;
- Проза шістдесятників;
- «Народ мій є! Народ мій завжди буде» (Життєві і творчі обрії Василя

Симоненка).

Звернемо також увагу і на постійно діючі музейні програми, які корегують загальну спрямованість експозиційно-виставкової діяльності Національного

музею літератури України. Так, у рамках програми «Українське шістдесятництво», відбулись різноманітні науково-освітні та культурно-мистецькі заходи. Наведемо лише окремі з них:

2014 року:

1. Наукова конференція «Українська мемуаристика: шістдесятництво»;
2. Виставка «Історія, оркестрована на людські голоси» (художня документалістика шістдесятників);
3. Виставка до 25-річчя перепоховання В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого – «За межею...» Поет. Побратими. Доба;
4. Виставка до 80-річчя від дня народження Василя Симоненка – «Я для тебе горів, український народі...»;
5. Симоненківські читання. До 80-річчя Василя Симоненка.

2015 року:

1. Конференція «Мемуаристика шістдесятників як вагоме явище української культури» за участю письменників-шістдесятників, науковців Музею шістдесятництва та Національного музею літератури України, педагогів і студентів;
2. Конференція «Карби шістдесятництва» за участю науковців та вчителів м. Києва, у ході якої виголошено доповіді: «Шістдесятники: покоління духовного спротиву», «Шістдесятники поза пафосом», «Шістдесятники: нове покоління інтелігенції», «Василь Симоненко – витязь молоді української поезії», «Рукописи Василя Симоненка у фондах Національного музею літератури України» тощо;
3. Науково-практична конференція «Відродження сторінок минулого в сучасному патріотичному вихованні» за участю науковців музею, педагогів та учнів Київської спеціалізованої школи з поглибленим вивченням іноземних мов № 28;
4. Симоненківські читання;

5. Літературно-мистецький проект «Моє життя тобі, Україно...», у рамках якого організовано:

– виставка-інсталяція «Усесвіт не спить», присвячена творчості та громадській діяльності шістдесятників та українського поета-дисидента Василя Стуса. До 30-річчя від дня смерті Василя Стуса;

– Стусівські читання «Дорога долі, дорога болю» (Поезія Василя Стуса у виконанні акторів київських театрів та студентів київських ВНЗ);

– презентація книги Миколи Горбала «Повернення»;

– літературно-мистецький захід «Про шістдесятників і шістдесятництво» (Сучасний погляд науковця);

– конкурс на краще читання творів Василя Стуса та Василя Симоненка «Україно, ти моя молитва...».

Завданням музею є не лише показ кращих зразків української літератури, створення бази для її переосмислення⁴⁴, а й виховання молоді в дусі поваги до історії української культури через знайомство з літературно-мистецьким процесом.

Таким чином, показ кращих досягнень української літератури, незалежно від місця створення, репрезентує широку панораму літературного процесу ХХ ст. Загалом, експозиційно-виставкова діяльність Національного музею літератури України відображає перешкоди творення автентичного національного літературного процесу під час панування в Україні режиму тоталітаризму та проведення політичних репресій. Українська література радянської доби, як і кількох попередніх століть, в умовах бездержавності не мала можливостей для вільного розвитку.

⁴⁴ *Топіха В.* Національний музей літератури України на осі часу / Валентина Топіха // Літературний музей сьогодні і завтра: матеріали наук.-практ. конф. [укладачі Г. О. Сорока, Н. Бондар] – К., 2014. – С. 21 – 24.

Розділ 2. Стационарні тематичні експозиції (спеціалізовані виставки, тематичні розділи, окремі тематико-експозиційні комплекси) та тимчасові й пересувні виставки, присвячені історії політичних репресій в регіональних (місцевих) музеях історичного профілю, особливості тематичних структур на прикладі діяльності: Музею советської окупації, Музею шістдесятництва.

Київською міською організацією Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені В. Стуса утворена перша в Україні постійно діюча музейна виставка «Забуттю не підлягає – хроніка комуністичної інквізиції», яка у хронологічному порядку – від 1917 до 1991 рр. – відображає добу тоталітаризму в українській історії. В 70-ту річницю Голодомору 1932 – 1933 рр. зусиллями Товариства та української діаспори США та Канади виготовлено плакатний варіант музейної експозиції. Кожен комплект складається з 54 плакатів та довідника – путівника для екскурсіводів. Більш як півтисячний наклад комплектів експозиції дозволив передати її у музеї, навчальні заклади та публічні бібліотеки різних міст України.

Оснoву музею становить перша експозиція: «Забуттю не підлягає. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917 – 1991», яка була створена у 2001 р. науковим відділом Київської міської організації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. У 2003 році експозиція була зареєстрована Міністерством освіти і культури України і з цього моменту функціонує як музей. Ідея створення музею, організація і активна участь у втіленні задуманого належить голові Київської організації Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені Василя Стуса Р. Круцику.

З часу відкриття експозиції музею Товариство розширило свою діяльність. Експозиція з пересувних стендів переросла в повноцінний музей, у якому окрім наукової та пізнавальної, ведеться навчальна і виховна робота серед молоді. У музеї з'явилися нові експонати, експозиції «Київський мартіролог», «Українські

Соловки», «Мовна експозиція». Зібрано колекцію архівних документів, сформована наукова бібліотека, відеотека науково-популярних фільмів тощо.

З огляду на пропозиції членів Товариства, численні побажання відвідувачів і рішення Ради Товариства від 10.04.2007 р. учасники Конференції, вирішили надати музею при Київській міській організації Товариства «Меморіал імені В. Стуса назву «Музей советської окупації України». Конференція також постановила доручити Раді і Правлінню Товариства здійснити реєстрацію музею зі статусом громадського, відповідно до Закону України «Про музеї та музейну справу».

У травні 2011 р. Музей советської окупації презентував експозицію «Народна війна», що висвітлює боротьбу українського народу проти радянської окупаційної влади в Україні. Експозиція стала результатом більш як дворічної праці науковців Київського «Меморіалу» в архівах 18-ти областей України. В ній використано понад 300 світлин, багато з яких експонуються вперше.

На початок 2013 р. було визначено наступні розділи музейної експозиції:

- Забуттю не підлягає. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917 – 1991;
- Народна війна;
- Українські Соловки;
- Київський мартиролог;
- Втрачена пам'ять;
- Мовна експозиція;
- Зламани долі;
- Нищення Духовності.

Кожен розділ експозиції представляється у вигляді стендів або плакатів, на яких розміщені фото і документи. Інформація на плакатах доповнювалася роз'ясненням екскурсовода або путівником (для самостійного перегляду), а також відеоматеріалами. Чудово ілюструє зміст експозицій виставка «Народна війна», яка є найбільш популярною і охоплює період від 1917 року до 1930-х

років. Матеріали й документи, віднайдені в архівах України, свідчать, що українці упродовж цього часу не мирилися з радянською окупацією і продовжували боротьбу за незалежність України. Експозицію сформували з 17 стендів, на яких відображені розділи: «Пробудження українства» «Державотворення», перша, друга й третя окупація, «Злочини ЧК», «Нищення духовності», «Злочини проти людяності»⁴⁵. Музейна експозиція «Народна війна» загалом складається з двох частин і двадцяти трьох розділів (29 стендів розміром 2,1 на 0,8 м.), на яких у документах і світлинах відображені:

Відродження українства – 2 стенди;

Доба Центральної Ради – 2 стенди;

Доба Гетьманату – 1 стенд;

Доба Директорії – 2 стенди;

Доба ЗУНР – 1 стенд;

Перша окупація – 2 стенди;

Друга окупація – 2 стенди;

Третя окупація – 2 стенди;

Більшовицькі грабежі – 1 стенд;

Нищення Духовності (Репресована духовність) – 1 стенд;

Злочини проти людяності – 1 стенд;

Зимові походи Армії УНР – 1 стенд;

Київщина – 1 стенд;

Чернігівщина – 1 стенд;

Полтавщина – 1 стенд;

Харківщина – 1 стенд;

Катеринославщина – 1 стенд;

Поділля – 1 стенд;

⁴⁵ Міняйло В. У Музеї советської окупації відкрили виставку «Народна війна» / Віктор Міняйло // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1936036.html>

Волинь – 1 стенд;
Одещина – 1 стенд;
Донеччина – 1 стенд;
Висновки.

Розділи першої частини експозиції на основі документів і фотографій у хронологічному порядку відображають періоди державності, три періоди окупації України та практичні дії Російської окупаційної армії і каральних органів в нормативних актах комуністичної влади періоду 1917 – 1932 рр.

Друга частина документальної експозиції «Народна війна» на основі широкого комплексу документальних матеріалів та фотокарток відображає діяльність селянських партизанських загонів та повстанських підпільних організацій, ідеологію повстанства, його чисельність та соціальний склад. Подаються мапи Українських губерній на яких вказані роки та назви міст, сіл та районів де відбувались збройні повстання, а також приведені світлини, листівки, звернення найбільш відомих і активних отаманів, що діяли в тій чи іншій губернії. В експозиції приведено результати досліджень, які подають відомості про 268 збройних повстань упродовж 1917 – 1932 рр.

Для планування та проведення лекцій, екскурсій та відкритих уроків матеріали в експозиції подано за періодами:

- Система концентраційних таборів СРСР.
- (1917 – 1920 рр.) Більшовицький переворот і початок терору.
- (1921 – 1923 рр.). СРСР народжувався з голоду і насильства.
- (1917 – 1920 рр.). Ціна індустріалізації та насильницька колективізація.
- (1932 – 1933 рр.). Український голокост.
- (1934 – 1938 рр.). Крах Українізації та «великий терор».
- (1939 – 1941 рр.). Змова двох диктатур та її наслідки.
- (1942 – 1952 рр.). Останнє десятиліття сталінської диктатури.
- (1946 – 1947 рр.). Третій удар голодом.
- (1953 – 1964 рр.). «Морозна відлига».

- (1917 – 1920 pp.). «Безкровний тоталітаризм».
- (1986 – 1991 pp.). Колапс.

Зараз Музей пропонує наступні послуги:

- екскурсії по музейних експозиціях “Меморіалу”;
- перегляд відеоматеріалів з історії репресій в Україні, історії України, художніх тематичних фільмів тощо;
- виїзні виставки “Забуттю не підлягає...” (плакатний варіант, за домовленістю, які проводяться насамперед у навчальних закладах країни);
- виїзні екскурсії до Биківнянських поховань під Києвом (місце масових розстрілів 1937-1941 років)
- копіювання електронних відео- і аудіоматеріалів за домовленістю.

Поширюється варіант експозицій на CD диску⁴⁶.

Згадаємо і подвижницьку діяльність Р. Круцика. Завдяки його ініціативі було організовано експедицію на Соловецькі острови. Голова Київської міської організації Українського добровільного історико-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В.Стуса Роман Круцик майже 30 років досліджує історію національно-визвольної боротьби, яку вів наш народ у ХХ столітті, репресії комуністичної влади проти нього. Роман Миколайович досліджував трагічну сторінку нашої недавньої історії – соловецьку. Про це він розповів у своєму інтерв'ю газеті «Народна армія». В урочищі Сандармох (РФ, Республіка Карелія) є меморіальне кладовище з однойменною назвою. Там встановлено понад 200 надгробків. А ще – Козацький хрест, на якому викарбувані слова: «Убієнним синам України»⁴⁷. Щороку 5 – 7 серпня українська делегація відбуває на Північ Росії вклонитися

⁴⁶ Київський Меморіал пропонує // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/>

⁴⁷ Круцик Р. «Соловецькі острови стали могилою для багатьох українців» // Народна армія. Травень 15, 2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/32773-solovecki-ostrovi-stali-mogiloyu-dlya-bagatoh-ukrayinciv>

прахові закатованих земляків⁴⁸. До початку війни з РФ це відбувалося у рамках діяльності українських державних інститутів, зокрема Інституту національної пам'яті.

Музей шістдесятництва відкритий 24 серпня 2012 р. Головна ідея – екскурс в історію, пов'язану з боротьбою за національне відродження, феноменом самвидаву, репресіями, яким піддавалися шістдесятники, відродженням народних традицій. Цим визначена і його специфіка. Ідея створення музею належить громадській організації Музей шістдесятництва. Основою колекції музею є близько 20 тисяч експонатів, зібраних організацією. Музей історії Києва, у приміщенні якого і облаштують музей, отримав дозвіл влади на відкриття філії ще у 2006 р., проте тоді ідею не реалізували. Однак, організація продовжувала збирати матеріали для створення музею.

Громадська організація «Музей шістдесятництва» фактично виникла в березні 1994 р. Ініціатором її заснування була Надія Світлична. Під час вручення їй Шевченківської премії вона проголосила про створення фонду музею шістдесятництва, передала у цей фонд свою грошову частку премії, а кількома днями пізніше заснувала ініціативну групу зі створення музею шістдесятництва. Ініціативну групу, очолила відома шістдесятниця, кандидат біологічних наук, удова художника-шістдесятника Веніаміна Кушніра Галина Кушнір (Возна).

Експозиція музею на прикладах героїчних доль наших сучасників, більшість з яких і зараз бере активну участь у політичному і громадському житті нашої держави, багатогранно розкриває тему українського національного відродження 1960-х років, придушеного комуністичною владою періоду застою.

В експозиції Музею експонуються твори образотворчого мистецтва, особисті речі шістдесятників, їхні перші книжки, зразки самвидаву, документи,

⁴⁸ Українці й інші народи колишнього СРСР вшановують пам'ять жертв сталінських репресій 08 серпня 2007, 10:05 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/967765.html>

рукописи тощо. Вони відображають історичне місце, і значення шістдесятників у духовному розвитку українського суспільства другої половини ХХ століття, як переломному часі історії української культури радянського періоду. Після руїни і занепаду 1930-1950-х це були перші кроки нонконформізму, непоступливості і впертої опозиції в літературі, образотворчому мистецтві, театрі, кіно.

В експозиції музею представлені такі матеріали (розділи):

1. Історичні передумови:

1. Суспільно-історична атмосфера в Україні на початку 60-х рр. (преса, документи, фото, спогади).

2. Періодизація і диференційна характеристика різних груп шістдесятників (м. Київ, Львів, Одеса, Житомир та інші).

3. Література про шістдесятників (тогочасна в Україні та діаспорі). Сучасний погляд на шістдесятників (документи, статті, видання).

2. Діяльність Клубу творчої молоді (1959 – 1964 рр.) – фото, спогади, документи.

3. Самвидав. Художні твори, політико-публіцистичні матеріали, передруки на Заході.

4. Літературний доробок шістдесятників. Широка панорама статей, видань від початку 1960-х рр. через Самвидав і дотепер в Україні та діаспорі.

5. Значення діаспори. Особи, що поширювали доробок шістдесятників: організації, окремі люди (видання, фото, спогади).

6. Матеріали судових справ шістдесятників.

1. Перебування в тюрмах, психіатричних лікарнях, таборах, на засланні. Листи, фото, спогади, особисті речі.

2. Зв'язок із загальносоюзним дисидентським рухом. Дисиденти росіяни, євреї, литовці, латиші та інші. Дружини політв'язнів (фото, листи, спогади).

3. Репресій серед тих, хто підтримував і поділяв ідеї шістдесятників (речі, спогади, листи).

7. Художники-шістдесятники. Твори, речі, спогади.

8. Музиканти-шістдесятники, діячі театру, кіно.

9. Значення шістдесятників у суспільному оновленні 1980 – 1990-х рр. у побудові Української Держави.

В Музеї постійно проводяться літературно-мистецькі вечори, відбуваються різноманітні виставки, презентації книжок, зустрічі з шістдесятниками. Тільки з початку поточного року в Музеї діяли виставки:

Фотодокументальна виставка «Позначений ласкою Бога», присвячена Євгенові Сверстюку. Загалом тут було виставлено 320 експонатів. Виставка діяла з 1.12.2015 року по 20.01.2016 р.

Виставка живопису «Від Сяну до Дону» присвячувалася до Дня проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР, що відбувся 22 січня 1919 р. Загалом вона охоплювала 48 експонатів і функціонувала з 18.01.2016 р. по 28.02.2016 р.

Меморіальна виставка «Він бачив крізь час. Михайло Брайчевський» представляє 260 експонатів – фото, документів, картин, меморіальних речей. Вона була відкрита для відвідувачів з 06.03.2016 до 28.04.2016 р. Інша виставка, живопису і графіки Володимира Відеречка «Не вмирає душа наша, не вмирає воля», нараховувала 54 експонати і тривала з 10.05.2016 до 9.06.2016 р.

Яскравою подією музейного життя стала виставка живопису Ігоря Голобуцького «Україно, ти для мене диво!». Ця виставка нараховувала 51 експонат і тривала з 10.06.2016 р. до 9.07.2016 р.

Виставка живопису і графіки Марини Соченко «Воїни світла. Героям Майдану і Героям АТО присвячується» була представлена відвідувачам з 13.07.2016 р. до 13.08.2016 р.

Насамперед ці заходи спрямовувалися на формування неупередженої картини радянського періоду історії України крізь призму діяльності творчої еліти.

Розділ 3. Особливості експозицій меморіальних музеїв, присвячених видатним борцям з тоталітарним режимом (на прикладі діяльності Музею В. Чорновола)

Меморіальні музеї приділяють значне місце вивченню та висвітленню діяльності діячів опозиційного руху. Насамперед звернемо увагу на роботу такої установи як Музей шістдесятництва. Його було офіційно відкрито 22 серпня 2012 р. Упродовж 18-ти років члени Громадської організації «Музей шістдесятництва» – політв'язні, правозахисники, митці, учасники шістдесятницького руху опору – йшли до втілення в життя ідеї відомої правозахисниці, журналіста, члена Української Гельсінської Групи, колишнього політв'язня Надії Олексіївни Світличної про увічнення пам'яті її побратимів. Головою Громадської організації і першим завідувачем Музею став колишній багаторічний політв'язень нині покійний Микола Григорович Плахотнюк. Упродовж всього свого існування Музей проводить активну патріотично-виховну роботу.

Відвідувачам Музею пропонуються оглядові і тематичні екскурсії з детальним розглядом літературної творчості, мистецтва, театральної діяльності шістдесятників, відвідання меморіального кабінету Героя України В'ячеслава Чорновола тощо. Зацікавленим науковцям, студентам, учнівській молоді пропонується користування читальним залом з бібліотекою, яка містить рідкісні книжкові зібрання шістдесятників, заборонені в радянський час, вітчизняні видання та книжки, видані українською діаспорою.

Особливості формування меморіального фондowego зібрання та його відображення в експозиції були зумовлені станом збереження особової документації діячів УГС. Саме документи щодо неформальної діяльності дають нам змогу відтворити становлення і наростання опору видатних борців з радянською репресивно-тоталітарною системою.

Невіддільною частиною Музею є Меморіальний кабінет Героя України В'ячеслава Чорновола. Він відкрився 24 грудня 2002 р., у день 65-ти річчя від дня народження цього видатного діяча української політики та культури. Меморіальний кабінет В. Чорновола не лише дозволяє уявити загальну атмосферу суспільного життя України доби тоталітаризму, а й персоналізує її. У ньому функціонує постійна біографічна фотовиставка, демонструються меморіальні речі, твори мистецтва тощо. В кабінеті, як за життя В. Чорновола, збережені його меблі і речі. Тут зібрано ряд унікальних особистих речей В. Чорновола.

Експозицію допомагала створювати дружина В'ячеслава – Алена Пашко, його сестра Валентина Чорновіл, соратники по УГС та НРУ. Тут і легендарний самвидавівський «Український вісник», табірні світлини, листи з місць ув'язнення, одяг який був на ньому у день трагічної загибелі. Екскурсія розгортається по колу – починаючи з дитинства та юнацьких років до правозахисних дій та перетворення у провідного громадсько-політичного діяча.

Тепер тут діє програма «Живий кабінет В'ячеслава Чорновола» – двічі на місяць, а іноді й частіше, в приміщенні Кабінету відбуваються лекції на історичну тематику, політичні диспути, літературні читання тощо:

1. Дискусія про поточний стан в Україні. Гра «Криївка». 22.01.2016 р.
2. Традиційні Шевченківські читання. Спільно з Малою академією наук. 14.03.2015 р.
3. Круглий стіл «Проблеми ветеранських організацій УГС». 02.04.2016 р.
4. Конференція «В.Чорновіл і національна політика в сучасній Україні». 14.03.2016 р.

Історична будівля колишньої клініки Маковського (1907 р., архітектор І. К. Ледухівський, стиль модерн) якнайкраще підходить для функціонування Музею – адже ці стіни пам'ятають живого В. Чорновола та багатьох його побратимів – борців за українську державність, членів Народного Руху України. Постійна комісія Київради з питань культури та туризму своїм рішенням

№08/292-207 від 22.07.2015 р. підтримала прохання Музею про встановлення на фасаді будівлі меморіальних дощок засновникам Музею Надії Світличній та Миколі Плахотнюку.

В експозиції Музею експонуються твори образотворчого мистецтва, особисті речі шістдесятників, їхні перші книжки, зразки самвидаву, документи, рукописи тощо.

В Музеї постійно проводяться літературно-мистецькі вечори, відбуваються різноманітні виставки, презентації книжок, зустрічі з шістдесятниками.

Зазначимо і висвітлення діяльності інших діячів українського визвольного руху. Згадаємо, що у музеї діяли мінівиставки:

«Богдану Гориню – 80!». 42 експонати. Лютий 2016 р.

Пам'яті Леся Танюка. 43 експонати. Квітень 2016 р.

До 80-річчя Миколи Плахотнюка. 65 експонатів. Травень 2016 р.

Зазначимо, що найбільш актуальною для даного музею лишається проблема нестачі експозиційних площ та робочих приміщень – адже фонди музею постійно зростають. Зараз збірка Музею має понад 20 тисяч експонатів (меморіальні речі, живопис, документи, фото, самвидав, велику бібліотеку тощо), і вона постійно поповнюється.

Проте, Колектив Музею, крім послідовної роботи з упорядкування і оцифрування фондів, постійно проводить науково-дослідницьку роботу, бере участь у наукових конференціях, у радіо- та телепередачах за тематикою Музею (Радіо «Культура»). Так, у програмі «Скелет у шафі» від 3 березня 2016 р. про музей розповідала завідувачка О. Лодзинська. Автором статті про виставку М. Брайчевського «Той, що бачив крізь час» в газеті «Слово Просвіти», №16, 21-27 квітня 2016 р. виступив провідний науковий співробітник В. Цимбал).

З початку року в Музеї (з перервою на літо) працює Майстер-клас повстанської пісні. Ним керує Олег Бут. Усього з початку року до початку липня 2016 р. Музей відвідали 2.515 осіб, реалізовано 765 квитків, проведено 127 екскурсій.

Загалом, експозиція Музею шістдесятництва та наповнення меморіального кабінету Героя України В'ячеслава Чорновола дає змогу відобразити загальну атмосферу українського національного відродження 1960-х років.

Зазначимо, що відповідна тематика заходів, які тут проводяться, забезпечує розуміння глибинної суті гуманітарних процесів у середовищі української творчої еліти в умовах радянської задухи. У цьому контексті, діяльність Музею В. Чорновола найбільш яскраво ілюструє процес становлення української громадської опозиції панівному тоді комуністичному режимові.

Розділ 4. Про створення парку тоталітарного періоду в Києві (концептуальні підходи)

В Україні триває демонтаж пам'яток тоталітаризму. Зазначимо, що цей процес розпочався ще до проголошення незалежності України. З проголошенням Незалежності він починає набувати масового характеру. Так, у центрі Вінниці пам'ятник Леніну було демонтовано ще у 1992 р. У Черкасах пам'ятник Іллічу дотягнув до 2008 р. Проте, у районних центрах ці символи віджилої епохи продовжували існувати. Ігнорування вимог щодо усунення подібних решток режиму спричинило масовий вандалізм⁴⁹. Після обрання Президентом В. Ющенко намагався упорядкувати цей процес, спрямувавши його у конструктивне русло⁵⁰. На державному рівні кілька разів озвучувалася проблема створення окремого парку для решток тоталітарної символіки.

Зі зміною політичної ситуації в країні та започаткування на державному рівні процесу декомунізації ця проблема набула нового звучання. Пам'ятки, демонтовані в рамках закону про декомунізацію, експерти Департаменту

⁴⁹ *Гайдай О. Ю.* Презентація радянського минулого у просторі / О. Ю. Гайдай // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип.8. – С. 146.

⁵⁰ Ющенко за ліквідацію усіх символів тоталітаризму та комунізму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/88307-YUshchenko_zh_likvidatsiyu_usih.html.

містобудування та архітектури рекомендують передати до єдиного музейного фонду «Парку радянського періоду», який ще потрібно створити.

Наразі ще не вирішено, які монументи можуть бути демонтовані, а які мають залишитися. У столиці є декілька монументів, які мають статус пам'яток і є загально визнаними об'єктами культурної спадщини. Можливо, їх варто залишити, а поруч встановити таблички з короткою історичною довідкою, роз'ясненням. Щодо об'єктів, які мають бути демонтовані, то не важливо, кому вони були присвячені, «їх однозначно потрібно зберегти, як артефакти свого часу», – зазначив представник експертної ради, історик, киевознавець Михайло Кальницький.

За словами в. о. директора Департаменту містобудування та архітектури Ганни Бондар, після того, як Міністерство культури розгляне рекомендації експертної ради, пам'ятники та меморіальні дошки мають бути демонтовані і передані до музею, як об'єкти, що мають історичну цінність.

З місцем для збереження демонтованих об'єктів поки що не визначилися. Експертною радою при Департаменті містобудування та архітектури опрацьовується питання єдиного місця розміщення демонтованих об'єктів – так званий «Парк радянського періоду» чи «Долина ідолів»⁵¹.

На базі Національного виставкового експоцентру розробляється концепція створення Музею монументальної пропаганди. Куратором виступає Володимир Кадигроб. Проте, цілий ряд труднощів, насамперед фінансового характеру істотно ускладнюють реалізацію подібних проектів.

Існує ціла низка громадських ініціатив, спрямованих на організацію окремого музейного комплексу, в якому можна було б зібрати пам'ятки радянського режиму поза межами Києва. З такою пропозицією виступив і

⁵¹ У Києві планують створити «Долину ідолів» // <http://gazeta.ua/articles/history/u-kiyevi-planuyut-stvoriti-dolinu-idoliv/664268>

відомий український меценат О. Шереметьєв. Деякі аспекти цієї проблеми вже порушувалися і у різноманітних газетних публікаціях⁵².

Подібні ініціативи з'являються у різних регіонах України. Так, розголосу серед громадськості та музейників набула ініціатива Миколаївського краєзнавчого музею щодо створення парку тоталітарно-комуністичного режиму на території комплексу «Старофлотські казарми». Після схвалення Головою Миколаївської ОДА В. Мерикивим до розробки концепції та проекту парку приступила група місцевих архітекторів⁵³. Почали розроблятися подібні плани і серед ентузіастів міста Дніпро, серед яких є й музейні працівники. Своєю пропозицією вони розглядають як альтернативу тотальному знищенню частини історії міста та країни⁵⁴.

Розділ 5. Музейні форми меморіалізації місць масових поховань жертв політичних репресій на прикладі діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»

Дослідники виділяють такі основні складові меморіалізації місць тоталітарних репресій:

- пошук місць розстрілів і масових захоронень / могильників репресованих, фіксація їхніх меж;
- проведення розкопок та судово-медичної експертизи знайдених решток;
- ідентифікація знайдених решток;
- ритуальне поховання (перепоховання за християнськими звичаями);

⁵² Жук О. Леніну – так? У музеї / О. Жук // Україна молода. – 2014. – 24 жовтня. – № 158.

⁵³ Парк тоталітарного періода. 12 Апреля, 2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mayu-pravo.com/news/view/park-totalitarnogo-perioda-a17/>

⁵⁴ В Днепропетровске предлагают создать парк тоталітарного періода // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/news/99350>

– встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях розстрілів і захоронень⁵⁵.

Згідно з Державною програмою «Реабілітовані історією» передбачається укладення анотованого переліку місць захоронення / поховання громадян – жертв радянських репресій у кожному регіоні України. Він мав би містити такі елементи:

- місцезнаходження захоронення / поховання;
- точна або приблизна кількість загиблих (чоловіків, жінок, дітей);
- час та обставини захоронення / поховання;
- час дослідження захоронення правоохоронними органами та спеціальною комісією, місце зберігання, реквізити документів про наслідки дослідження;
- опис пам'ятника або пам'ятного знака (якщо встановлений), його фотоілюстрацію.

Детальне дослідження та наукова інтерпретація захоронень жертв політичних репресій відіграє одну з головних ролей у процесі комеморації, тобто, творення сукупності культурних форм, що сприяють підтримуванию пам'яті про події, осіб та ідеї спільнотами, у даному випадку – українським суспільством. Вони сприятимуть утворенню і збереженню стратегії комеморації, а саме, розвитку цього процесу в часі завдяки детальному вивченню та використанню комеморативних речей, тобто – матеріальних об'єктів, у яких зафіксована пам'ять. Дані терміни є порівняно новими: у науковий обіг їх вводить В. М. Піскун у статті «Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні»⁵⁶.

⁵⁵ Жив'юк А. А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

⁵⁶ Піскун В. Н. Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні / В. Н. Піскун // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 101 – 115.

У світлі декомунізації особливої актуальності набувають дослідження історичних пам'яток, які мають стосунок до політичних репресій комуністичної влади у 1940-50-х рр. Туди внесені місця утримання в'язнів, засуджених на смерть, місця страт і власне захоронення. Останні мають найбільшу цінність з археологічного та історичного погляду. Поряд з виявленням таких масових поховань проводиться відповідний комплекс робіт (зокрема ексгумація) з подальшим перепохованням тіл. До цих дій органами влади долучаються пошукові та науково-дослідні організації⁵⁷.

Створення в Биківнянському лісі меморіального комплексу було започатковано у 1994 році за рішенням Президента України. Перші пам'ятні хрести та скульптура, присвячені жертвам, похованим на території колишньої спецділянки НКВС УРСР, встановлені в 1995 році за проектом українських митців – скульптора В. Чепелика і архітектора Г. Кислого. У травні 2001 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову №546 «Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». 24 червня 2001 року у рамках офіційного візиту в Україну Биківню відвідав Папа Іван Павло II.

Указом Президента України від 17 травня 2006 року №400/2006 Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» надано статус Національного. 21 вересня 2012 р. на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», у присутності президентів Польщі та України, урочисто відкрито Міжнародний меморіал жертвам тоталітаризму 1937 – 1941 рр., який складається з двох частин: українського Меморіалу і польського військового кладовища. Меморіал збудований за проектом українського архітектора, академіка Л. Скорик та польських архітекторів Роберта Гловацького та Марека Модерну.

⁵⁷ На Львівщині перепоховали 56 воїнів УПА, загиблих у 1945 – 1946 рр. // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://loda.gov.ua/news?id=18032>

Відвідувачі Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» можуть ознайомитися із виставкою «Биківня – територія пам'яті», присвяченою історії спецоб'єкту НКВС УРСР на території 19 – 20 кварталів Биківнянського лісу. Метою експозиції є поширення серед громадськості інформації про історію злочинів, скоєних комуністичною владою в Україні та на Київщині в період 1937 – 1941 рр.

На восьми інформаційних стендах, розташованих при вході у Заповідник, подана інформація про масові політичні репресії проти населення СРСР, розгорнуті органами НКВС під керівництвом ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним, показані місця розташування у 1930-их роках керівних органів НКВС УРСР Києва та області разом із внутрішніми київськими в'язницями, в стінах яких відбувались масові розстріли, представлені копії архівних документів і фотографій жертв масового терору, похованих у Биківні. Також висвітлюється довготривалий процес розкриття правди про спецділянку НКВС УРСР та демонструються результати археологічних досліджень спільної українсько-польської експедиції 2001 – 2012 років⁵⁸.

Про загальні напрями наукової роботи, яка дає змогу оновити експозиційне навантаження, свідчить тематика наукових конференцій, ініційованих дирекцією. Приміром, такі основні відділення роботи конференції, яка запланована на базі Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» 8 грудня 2016 року під загальною назвою «Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму» (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили») :

- Радянський тоталітаризм 1930-х – 1940-х: ідеологічне підґрунтя та політична практика в Україні;

⁵⁸ *Тимців Х.* Дослідження поховань жертв комуністичних репресій 1940-1950-х рр. як практична складова формування політики пам'яті в Україні (на прикладі Західного регіону) / Христина Тимців // <http://dolya.lviv.ua/doslidzhennya-pohovan-zhertv-komunistychnyh-represij-1940-1950-h-rr-yak-praktychna-skladova-formuvannya-polityky-pamyati-v-ukrajini-na-tryklyadi-zahidnoho-rehionu/>

- Джерела з історії масових репресій в Україні 1930-х – 1940-х рр.;
- Доба «Великого терору»: політичний контекст, особливості перебігу, механізми здійснення злочинів;
- Масові поховання жертв радянських репресій в Україні: проблеми виявлення та дослідження;
- Биківня: від території злочину до місця пам'яті;
- Людський вимір Биківнянської трагедії;
- Биківнянська трагедія в радянській пропаганді та історичній пам'яті українців.

Важливу роль приділено в установі роботі з молоддю. Так 5 квітня 2016 року заступник генерального директора з наукової роботи Тетяна Шептицька та учений секретар Валерій Філімоніхін прочитали лекції для вчителів і учнів середньої загальноосвітньої школи №60 Комплексного розвитку дітей «Росток» м. Києва. 15 квітня співробітники Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» завітали з лекціями до київської гімназії №315 із поглибленим вивченням іноземних мов. На високому рівні пройшов День пам'яті жертв політичних репресій у Биківні 16.05.2016 р.

Розділ 6. Віртуальні музеї, online-виставки з історії політичних репресій та тоталітаризму: особливості електронного контенту, освітні можливості (на прикладі віртуальних проектів веб-порталу Державної архівної служби України)

Велику роль у проведенні державної політики у сфері відновлення та збереження національної історичної пам'яті відіграють online-виставки з історії політичних репресій та тоталітаризму. Насамперед, зазначимо підготовлену

виставку на базі фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного (1922 – 1989 рр.) «Радянський тоталітаризм в Україні: Фотодокументи»⁵⁹.

Серед виставлених документів, зокрема, представлені за 1920-ті рр.:

- Демонстрація робітників селища Рутченкове в день процесу проти есерів. Донбас, 1922 р. Од. зб. 2-57308.
- Ленінський куточок в жіночому гуртожитку Тошківського рудника. 1924 р. Од. зб. 0-35472.
- Члени уряду УРСР приймають військовий парад під час святкування 1 Травня. Зліва направо: В. Балицький, Г. Петровський, В. Чубар, П. Буценко. Харків, 1925 р. Од. зб. 0-97419.
- Святкування у м. Харкові дня 1 Травня. 1925 р. Од. зб. 0-10687.
- Демонстрація на Хрещатику в день святкування 8-ї річниці Жовтневої революції. Київ, 1925 р. Од. зб. 2-44002.
- Випускники курсів партійних працівників при ЦК КП(б)У. Харків, 1926 р. Од. зб. 2-45110.
- Фізкультурні вправи на стадіоні м. Одеси в день 1 Травня. 1927 р. Од. зб. 2-44632.
- Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович виступає з доповіддю на X з'їзді КП(б)У. Харків, листопад 1927 р. Од. зб. 2-32041.
- В. Чубар (справа наліво) Одинець, М. Каширін під час святкування 10-ї річниці Жовтневої революції. Харків, 1927 р. Од. зб. 0-97431
- Колона фізкультурників на параді, присвяченому 10-річчю комсомолу України. Харків, 1929 р. Од. зб. 4-8953
- Група людей біля вагону «Советский кинематограф» агітпоїзда ім. В. І. Леніна. Україна, липень 1929 р. Од. зб. 0-53815.
- Керівники партії і уряду УСРР (зліва направо): П. Постишев, М. Скрипник, Г. Петровський на урядовій трибуні під час

⁵⁹ Радянський тоталітаризм в Україні: Фотодокументи // Електронний ресурс: режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Totalitaryzm/>

демонстрації на честь 12-ї річниці Жовтневої революції. Харків, 7 листопада 1929 р. Од. зб. 0-83042.

- Школярі під час демонстрації, присвяченої 12-річчю Жовтневої революції. Чугуїв, Харківської обл. 1929 р. Од. зб. 2-2429.
- Робітники тракторного цеху Харківського паровозного заводу пишуть заяви про вступ у партію. Харків, 1929 р. Од. зб. 0-97367.

У Залі пам'яті Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (м. Київ, вул. Лаврська, 3) за підтримки ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного відбулося відкриття фотодокументальної виставки «Масовий голод 1946 – 1947 років в радянській Україні». Захід організовано у рамках круглого столу «Масовий голод 1946 – 1947 років – трагедія і пам'ять».

29 січня 2016 ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного виступив співорганізатором читань «Поезія шістдесятників: прочитання сьогодні», що відбулись у Національному художньому музеї України в рамках виставки «Мистецтво українських шістдесятників. Можливість музею».

До Дня пам'яті жертв політичних репресій розміщено добірку фотодокументів і фрагменти з відеофільму «Між Гітлером і Сталіном: Україна в Другій світовій війні» (Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2005, режисер С. Новицький) з архівної колекції.

З нагоди 75-річчя від дня народження В. М. Чорновола Державна архівна служба України підготувала документальну виставку on-line⁶⁰. На ній представлені документальні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України⁶¹, Центрального державного

⁶⁰ Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/index.php>

⁶¹ Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDAVO/index.php>

архіву громадських об'єднань України⁶², Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного⁶³. Оприлюднені документи характеризують діяльність В. Чорновола як громадсько-політичного діяча, причому, як періоду застою, так і часу відновлення української державності. Хронологічно вони охоплюють період з 1967 р. до 1998 р. і являють собою фотофіксацію важливих подій у житті цього державного діяча, свідчення його активної позиції у суспільно-політичному житті країни.

Окремі особливості трагічних сторінок політичних репресій відображено і на веб-сайтах регіональних архівних установ⁶⁴. On-line виставки до Дня пам'яті жертв голодоморів підготували більшість державних регіональних архівів України⁶⁵, зокрема Держархів м. Севастополя⁶⁶, Держархів Харківської області⁶⁷, Донецької області⁶⁸, Держархів Вінницької області⁶⁹ тощо. Зокрема, Держархів Донецької області серед представлених 21 документів розмістив Таємну довідку Донецького обласного відділу ГПУ про прояви голоду і смертельні випадки на цьому ґрунті в Донецькій області. 9 березня 1933 р.⁷⁰;

⁶² Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDAGO/index.php>

⁶³ Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDKFFA/index.php>

⁶⁴ Клімчук Л. В. Веб-сайти архівних установ Поділля як джерельна база краєзнавчих досліджень / Л. В. Клімчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/KL/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/bdi_2011_4_2.pdf. Заголовок з екрану.

⁶⁵ До Дня пам'яті жертв Голодоморів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/>

⁶⁶ До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву м. Севастополя // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Sevast/>

⁶⁷ До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Харківської області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Harkiv/>

⁶⁸ До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Донецької області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/>

⁶⁹ До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Вінницької області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Vinn/>

⁷⁰ Таємна довідка Донецького обласного відділу ГПУ про прояви голоду і смертельні випадки на цьому ґрунті в Донецькій області. 9 березня 1933 р. Ф. П-326, оп. 1, спр. 130, арк.

Постанова Донецького облвиконкому № 22 «Про занесення на чорну дошку колгоспів». 15 грудня 1932 р.⁷¹.

Загалом, результати експертної оцінки веб-сайтів системи державних архівів України щодо висвітлення історії політичних репресій та тоталітаризму засвідчили наявність сучасних та достатньо зручних інтернет-ресурсів, інформація на яких уміщується та оновлюється відповідно до законодавчої бази України. Водночас сьогодні існує потреба у розробленні політики стосуються управління електронними документами на веб-сайтах архівних установ, як комплексу взаємопов'язаних заходів, що торкаються управління, вимог зберігання, відповідальності, порядку роботи з електронними документами, роботи з віртуальною аудиторією у соціальних мережах, громадськістю тощо.

Загалом політика розміщення електронного контенту (документів, у тому числі і електронних, з історії політичних репресій та тоталітаризму) визначається Законом України «Про національний архівний фонд та архівні установи» прийнятим 24.12.1993 р. (останні зміни від 21.05.2015 р.)⁷².

Міністерство юстиції України також зареєструвало наказ від 11.11.2014 р. «Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», який лише частково розв'язує проблему роботи з електронними документами веб-порталу Державної архівної служби України та веб-сайтів системи державних архівів областей. Цей документ передбачає публікацію документів низки архівних та музейних установ щодо вивчення та популяризації сторінок трагічної історії України доби політичних репресій та тоталітаризму.

19-21 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/index.php?16>

⁷¹ Постанова Донецького облвиконкому № 22 «Про занесення на чорну дошку колгоспів». 15 грудня 1932 р. Ф. Р-279, оп. 1, спр. 697, арк. 20, 21. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/index.php?10>

⁷² Див. зокрема: Про затвердження регламенту функціонування веб-сайту Держкомархіву України. Наказ Державної архівної служби України від 20.03.2002 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-16>. Заголовок з екрану.

Рекомендації

Загалом, при вивченні досвіду вітчизняної і зарубіжної діяльності в музейних установах з дослідження історії політичних репресій та тоталітаризму слід звернути увагу як на поглиблення вивчення діяльності фондкових колекцій музейних установ, так і залучення до розробки важливих загальнонаціональних наукових проєктів, фундаментальних наукових розробок. При цьому, значна увага у науковій діяльності музейних установ приділяється як спеціальним музеєзнавчим дослідженням, так і їхньому аналізу в контексті глобальних культурних (соціокультурних) процесів, а також історичного (історико-культурного) процесу певного регіону. Відпрацьовуються механізми залучення дослідників різних гуманітарних галузей до науково-дослідної діяльності музейних установ, перехід останніх до вивчення їхніх колекцій в контексті національної (державної) історії як інструменту перетворення музейних установ в інструмент державної політики формування єдиного гуманітарного простору.

Науково-дослідницька робота є пріоритетною для наукового співробітника музейної установи, найголовнішим виявом якої є підготовка і написання підсумкових наукових праць, які виносяться на щорічну підсумкову наукову атестацію та подальший розгляд Вченої ради з запрошенням зовнішніх рецензентів, а також є важливою, невіддільною від інших складових частиною цілісного навчального процесу і однією з головних підстав отримання відповідної кваліфікації (молодший науковий співробітник, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник).

Ефективна з погляду змісту і побудови наукова робота – є однією із форм діяльності наукового співробітника, важливим документом, що засвідчує рівень професійної та інтелектуальної зрілості науковця, завершує процес його становлення як фахівця у практичній та теоретичній науковій ділянці музейної установи, а також є визначальним кваліфікаційним свідченням його відповідності займаній посаді.

В умовах активної діяльності зовнішніх деструктивних сил музейні установи України можуть відіграти роль чинника популяризації історії національної духовності та культури, який підкреслює важливу роль історії політичних репресій та тоталітаризму в загальному ланцюгу боротьби за українську державність, державний суверенітет та територіальну цілісність, що особливо актуально в умовах війни з РФ, інспірованих ззовні проявів сепаратизму та екстремізму.

З огляду на вивчення особливостей експозиційно-виставкової роботи серед пропонованих заходів перспективними вважаються:

1. Залучення широкої громадськості до вироблення і реалізації тематики основних виставок:

1.1. Публічне обговорення музейних ініціатив, внесення пропозицій на інтернет-ресурсі музейної установи;

1.2. Залучення громадських експертів та представників громадських організацій з відповідним напрямом діяльності до проведення засідань Вченої та методичної рад;

1.3. Створення та вдосконалення діяльності Громадської ради при музеєві як інструменту забезпечення системності суспільних комунікацій;

1.4. Реклама музейного комплексу через засоби масової інформації, насамперед інтернет-ресурси, пошук інформаційних партнерів окремих заходів та програм, видання афіш та листівок, проспектів та буклетів, календарів тощо;

1.5. Робота з благодійними фондами.

2. Оптимізація міжнародної комунікації музею:

2.1. Складання бази даних музейних установ з історії політичних репресій та тоталітаризму у пострадянських країнах, насамперед Прибалтики та Східної Європи;

2.2. Активізація співпраці з закордонними та міжнародними музейними установами подібного спрямування через формування пакетів пропозицій по співпраці;

2.2. Узгодження планів діяльності музею з міжнародними правозахисними установами, організаціями та громадськими ініціативами;

2.3. Формування та представлення міждержавних та міжнародних грантових проєктів з вивчення історії політичних репресій та тоталітаризму;

3. Посилення наукового забезпечення експозиційно-виставкової діяльності:

3.1. Створення комплексних спеціалізованих наукових груп за темами, які затверджуються Вченою радою;

3.2. Залучення до них наукових співробітників інших музейних установ, неурядових громадських організацій, які вивчають історію політичних репресій та тоталітаризму);

3.3. Формування загальної наукової теми музею та узгодженої тематики основних структурних підрозділів музею;

3.4. Створення спільних наукових проєктів між окремими музейними установами та об'єднаннями;

3.5. Укладання угоди про співпрацю з архівами та бібліотеками, в рукописних відділах яких представлені матеріали з історії політичних репресій та тоталітаризму (про демонстрацію копій документів у відповідних експозиціях, їхню публікацію у збірниках матеріалів конференцій, методичних рекомендаціях тощо).

3.6. Створення системи аудиту ефективності експозиційно-виставкової діяльності щодо історії політичних репресій та тоталітаризму й її наукового забезпечення зокрема;

3.7. Визначення структури співвідношення видів експонатів при підготовці експозицій вітрин та столиків.

Серед напрямів, на які слід звернути окрему увагу виділяються: підвищення наукового характеру екскурсійно-лекційних послуг, впровадження критеріїв оцінки ефективності музейної діяльності як важливого інструменту підвищення якості музейних продуктів і послуг; стандартизація музейної діяльності; розвиток системи музеїв як наукових і методичних центрів; зміцнення взаємодії музеїв з освітніми установами та їх всебічна інтеграція в систему освіти.

Список використаних джерел і рекомендованої літератури

1. *Аартс Г.* Що таке музей? / Герман Аартс // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів : «Літопис», 2009. – С. 16 – 22.
2. Аналітичний огляд: «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» // [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm>
3. В Днепропетровске предлагают создать парк тоталитарного периода // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gorod.dp.ua/news/99350>
4. *Вайдакер Ф.* Загальна музеологія: Посіб. / Ф. Вайдакер. [пер. з нім. мови В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич; наук. ред. З. Мазкрик : літ. ред. А.-М. Волосвицька]. – Львів: Літопис, 2005. – 630 с.
5. *Ведмідь Л. А.* Постать Василя Стуса в національній пам'яті / Л. А. Ведмідь // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип.8. – С. 142 – 149.
6. *В'ятрович В.* (Не)подоланий тоталітаризм. Український урок / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. №10 від 21 березня. – 2014.
7. *В'ятрович В.* Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові / Володимир // [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://gazeta.ua/ru/articles/volodimir-v-yatrovich/_akoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoyi-pamyati-tri-skladovi/410462
8. *Гайдай О. Ю.* Презентація радянського минулого у просторі / О. Ю. Гайдай // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип.8. – С. 142 – 149.
9. *Гайдай О. Ю.* Історична політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області) / О. Ю. Гайдай // Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Історія. – № 1117. – 2014. – Вип. 48. – С. 69-78.

10. *Гирич І.* Чому необхідно переосмислювати минуле [передмова Н. Ланге] / Ігор Гирич, Юрій Шаповал. – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 44 с.
11. *Гураль Р. І.* Основні напрямки розвитку інформаційної структури музеїв / Р. І. Гураль //Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160 річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Вип. 11. – Д.: АРТПРЕС, 2009. – 608 с.
12. Діяльність незалежного видавництва «Смолоскип» – подвиг в ім'я Батьківщини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hromada.hu/2010/nom_107/istorija/smoloskyp.html
13. До Дня пам'яті жертв Голодоморів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/>
14. До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву м. Севастополя // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Sevast/>
15. До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Харківської області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Harkiv/>
16. До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Донецької області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/>
17. До Дня пам'яті жертв Голодоморів: Документи держархіву Вінницької області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Vinn/>
18. *Жив'юк А. А.* Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації / А. Жив'юк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 5. – С. 76 – 87.

19. Жук О. Леніну – так? У музеї / О. Жук // Україна молода. – 2014. – 24 жовтня. – № 158.
20. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. – Серія: історія, міжнародні відносини [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156 – 159.
21. Інтернет-проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/>
22. Київський Меморіал пропонує // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/>
23. Клімчук Л. В. Веб-сайти архівних установ Поділля як джерельна база краєзнавчих досліджень / Л. В. Клімчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/KL/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/bdi_2011_4_2.pdf Заголовок з екрану.
24. Ковальчук Є. І. Актуальні теоретичні питання сучасного музеєзнавства: музеєфікація пам'яток сакрального мистецтва / Є. І. Ковальчук // Волинський музейний вісник: наук. зб. – Луцьк : МП «Пульс», 2010. – Вип. 2. – С. 8 – 12.
25. Козак О. М. Інформаційний звіт про проведення заходу «Проведення пошуку, ексгумації та перепоховання останків жертв політичних репресій на території садового кооперативу ВАТ «Світоч» у м. Львові» / О. М. Козак, Х. Л. Тимців. Архів КП ЛОР «Доля». – Львів, 2015. – 34 с.
26. Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті» / С. Козак // Вісник Книжкової палати: наук. зб. – 2013. – №11. – С. 1 – 3.

27. *Кравченко Я.* Масові репресії 1937 -1938 рр. проти представників духовенства на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ) / Ярослава Кравченко // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: Матеріали наук. конф., Київ, 11 червня 2015 р. – Дніпропетровськ: Пороги, 2015. – С. 87– 93.
28. *Круцик Р. М.* Дем'янів Лаз: геноцид Галичини. Жертвам комуністичного терору 1939 – 1941 рр. на Прикарпатті присвячується / Роман Круцик. – Київ : Простір, 2009. – 349 с.
29. *Круцик Р.* «Соловецькі острови стали могилою для багатьох українців» // Народна армія. Травень 15, 2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/32773-solovecki-ostrovi-stali-mogiloyu-dlya-bagatoh-ukrayinciv>
30. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала]. – Київ: ІШЕНД, 2013. – 600 с.
31. Лучшие меценаты Украины // Газета «Дело» №210 (963) за 14 декабря 2009.
32. Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/index.php>
33. Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDKFFA/index.php>
34. Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDAGO/index.php>

35. Матеріали виставки, присвяченої В. Чорноволу з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Chornovol/CDAVO/index.php>
36. *Міняйло В.* У Музеї советської окупації відкрили виставку «Народна війна» / Віктор Міняйло // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1936036.html>
37. Музеи – наше прошлое // Мемориал: информационный бюллетень правления Правления Международного историко-просветительного благотворительного и правозащитного общества «Мемориал». – 2001. – № 22.
38. Музей І. Труша запрошує дітей на віртуальні уроки-екскурсії // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://molodi.in.ua/muzejtrusha-virtualnyj>.
39. *Музиченко Я.* Музей Голодомору: яким йому бути? / Я. Музиченко // Дзеркало тижня, від 22-28 листопада 2008 р.
40. На Львівщині перепоховали 56 воїнів УПА, загиблих у 1945 – 1946 рр. // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://loda.gov.ua/news?id=18032>
41. *Овсієнко В.* Хрест у карельському урочищі Сандормох / Василь Овсієнко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.solovki.ca/ukrainskie_solovki/ovsienko_06.php
42. *Омельчук В. В.* Державна політика щодо увічнення пам'яті жертв Голодомору як чинник становлення національної історичної пам'яті / В. В. Омельчук // Голодомор 1932-1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р.). – К.: МАУП, 2007. – С. 12-31.
43. Парк тоталитарного періода. 12 Апреля, 2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mayu-pravo.com/news/view/park-totalitarnogo-perioda-a17/>
44. Піоро В. І. Програмне забезпечення музейного обліку: проблеми вибору / В.І. Піоро // Український музей. – 2005. – № 1(3). – С. 7

45. *Піскун В. Н.* Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні / В. Н. Піскун // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 101 – 115.
46. Постанова Донецького облвиконкому № 22 «Про занесення на чорну дошку колгоспів». 15 грудня 1932 р. Ф. Р-279, оп. 1, спр. 697, арк. 20, 21. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/index.php?10>
47. *Прищепя О. П.* Основи музеєзнавства : навч.-метод. посібн. / Олена Прищепя. – Рівне : Б. в., 2006. – 104 с.
48. Про затвердження регламенту функціонування веб-сайту Держкомархіву України. Наказ Державної архівної служби України від 20.03.2002 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-16>. Заголовок з екрану.
49. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. – Кн. друга. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2004. – 800 с.
50. Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. «Європейська свідомість та тоталітаризм» (Переклад Харківської правозахисної групи) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1239204375>
51. *Різун В. В.* Теорія масової комунікації: Підручник / В. В. Різун. – К.: Видавничий центр «Просвіта», – 2008 – 260 с.
52. *Рожко В.* Національна музейна політика: засади наукової діяльності музейних інституцій / Василь Рожко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/37778>. - Назва з екрану.
53. Спротив Геноциду: книга – каталог виставки [авт. кол.: В. Тиліщак (кер. проекту) та ін., наук. консультант Б. Патриляк] / Український інститут національної пам'яті. – Львів – Київ: Часопис, 2015. – 80 с., іл.

54. Таємна довідка Донецького обласного відділу ГПУ про прояви голоду і смертельні випадки на цьому ґрунті в Донецькій області. 9 березня 1933 р. Ф. П-326, оп. 1, спр. 130, арк. 19-21 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.archives.gov.ua/Sections/32-33/Doneck/index.php?16>
55. *Тимців Х.* Дослідження поховань жертв комуністичних репресій 1940-1950-х рр. як практична складова формування політики пам'яті в Україні (на прикладі Західного регіону) / Христина Тимців // <http://dolya.lviv.ua/doslidzhennya-pohovan-zhertv-komunistychnyh-represij-1940-1950-h-rr-yak-praktychna-skladova-formuvannya-polityky-pamyati-v-ukrajini-na-prykladi-zahidnoho-rehionu/>
56. *Топіха В.* Національний музей літератури України на осі часу / Валентина Топіха // Літературний музей сьогодні і завтра: матеріали наук.-практ. конф. [укладачі Г. О. Сорока, Н. Бондар] – К., 2014. – С. 21 – 24.
57. Українці й інші народи колишнього СРСР вшановують пам'ять жертв сталінських репресій 08 серпня 2007, 10:05 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/967765.html>
58. *Чепайтене Р.* Культурное наследие в глобальном мире / Раса Чепайтене. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 298 с.
59. *Шендеровський К. С.* та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Част. 1 [Упор., ред. К. С. Шендеровський] / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – 288 с.
60. Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект / Валентина Хархун // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. Мирослава Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57-78.
61. *Хархун В.* Язык политической пропаганды: лениниана как пример тоталитарной иконографии / Валентина Хархун // *Slovanské jazyky a literatury*:

hledání identity [editoři Marek Příhoda, Hana Vaňková]. – Praha: Červený, 2009. – S. 23-29.

62. *Чичиков О.* Музей Романа Шухевича в Білогорці / О. Чичиков // Промінь Просвіти. – 2011. – 31 травня.

63. *Щур Ю.* Ворожість у сприйнятті боротьби ОУН-УПА жителями східних регіонів України: історичний аналіз / Ю. Щур // Молода нація: Альманах. – 2003. – №4(29). – С. 30 – 31.

64. Ющенко за ліквідацію усіх символів тоталітаризму та комунізму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/88307-YUshchenko_za_likvidatsiyu_usih.html.

65. «1937 год и современность»: Тезисы Международного общества «Мемориал» (Электронный ресурс). – Режим доступу: <http://memo.ru/history/>

66. The Platform of European Memory and Conscience: Офіційний сайт // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memoryandconscience.eu/>

Науково-методичне видання

Ведибіда Богдан Олександрович

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

**щодо висвітлення періоду радянського тоталітаризму в експозиційно-
виставковій діяльності історичних і краєзнавчих музеїв
(з досвіду роботи музеїв тоталітаризму і політичних репресій м. Києва)**

Редагування

Комп'ютерне верстання

О. С. Артюх

С. А. Купрієнко

Підп. до друку 10.11.2016. Формат 60x84¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 4,53. Зам. 290 Тираж 300.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.

